

२५४
शुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता ।

5429
Accn. No. ....

माध्यन्दिनीयां शाखाम् अनुसृत्य ।

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसंहिता ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

गोवर्द्धनचम्बे

मुद्रिता ।

व १८०८ ।

କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ—ଶିକ୍ଷାବିଭାଗ ବିଭାଗୀୟ

ଏକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଆୟୋଜନ ହେବ ।

କ୍ରିଷ୍ଟିଆନ—ସିନୋଡିକାଲ ସମାଜ

କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଆୟୋଜନ ହେବ । କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ : ୧

अङ्गाः स्वाहा	२२।२५	अन्यवापीर्षमासानाम्	२४।३७
अथा देवा उदिता	३३।४२	अन्यावो अन्याम्	१२।८६
अथा यथा नः	१८।६८	अन्यस्त्रिरुषसा	११।१७
अथाप्यप्रोक्तो र	१५।४५	अन्विदं गुमते त्वम्	३४।८
अथि न इन्द्रैषाम्	३३।४७	अपश्यन्नोपाम	३७।१७
अथिपत्रासि	१५।१४	अपां गधम्	१३।३७
अथ्यवोचदधिवजा	१६।५	अपान्त्वेमन्	१३।५३
अथ्यवो अद्रिभिः	२०।३१	अपाम्यु छंसि	११।२८।१३।२
अनङ्गान्यः	१४।१०	अपाम्यु रुरस्य	६।१७
अनङ्गाङ्गमन्वारभामङ्	३५।१३	अपाम्यो नेन नसुचिः	१८।७
अनाभुटा पुरस्तात्	३७।१२	अपां रसम्	८।३
अनाभुञ्जीतातमेदाः	२७।७	अथाचमपकिस्त्रिष	३५।११
अन् नि युग्मम्	३३।६७	अपातामश्चिनावसम्	३८।१३
अनुत्तमा ते मघवन्	३३।७८	अपाचमदभिशक्ती	३३।८५
अन् त्वा मातामन्वताम्	४।२०	अपामिदं न्ययन्	१७।७
अन् त्वा रघो अनुमर्थो	२८।१८	अपाररुभ्यु चिद्यै	१।२६
अन् ओऽद्यागुमतिर्	३४।८	अपि तेषु त्रिषु	२३।५०
अनुवीरैरनुपुष्याण्य	२६।१८	अपेतवीतविचसर्पतर	१२।४५
अनेजदेकान्यनसी	४०।४	अपेतोयन्तुपणथी	३३।१
अनरघे रुचा त्वम्	१२।१६	अपोअद्यान्वचारिष	२०।२२
अनरामिनामरुथा	२८।६	अपोदीवामसुमतीर्	१०।१
अनययति रोचमा	३।७	अपोदीवीरुपसृज	११।३८
अनसो द्यावापृथिवी	७।५	अप्रस्त्रतीमन्त्रिणा	३४।२८
अन्यन्मःप्रविशन्ति	४०।८-१२	अप्सु सु सथिष्टव	१२।३६
अन्य स्त्राश्वी	३।२०	अप्सु तरस्यतम्	८।६
अन्यपनेऽस्य	११।८३	अनोध्यस्त्रिः समिधा	१५।२४
अन्यप्यरिषुनोरसम्	१८।७५	अभिगोत्राणि सङ्गसा	१७।३८
अन्यद्रीवापुःसम्बाद्	४०।१०	अभित्यम्भेवं सवितार	४।३५
अन्यद्रीवापुर्नद्यायाः	४०।१३	अभिला शूर नोगुनो	२७।३५

ଅମ୍ଳ ଲା ବୁଦ୍ଧିଧୀ	୧୫୫୮	ଅମ୍ଳ କୌଶାଳ	୧୫୬
ଅମ୍ଳ ଲା ପୁନା ଯାତ୍ରା	୧୫୫୯	ଅମ୍ଳାଭାଷଣ	୧୫୬୧
ଅମ୍ଳ ପ୍ରଭାସୀ	୧୫୬୦	ଅମ୍ଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଲ	୧୫୬୨
ଅମ୍ଳ ଦିବୀ ଅର୍ଦ୍ଧଶୁ	୧୫୬୧	ଅମ୍ଳକରଦୁସା	୧୫୬୩
ଅମ୍ଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରାଚୀନ ଚରଣ ପ୍ରାଚୀନ	୧୫୬୨	ଅମ୍ଳାପରାଜି	୧୫୬୪
ଅମ୍ଳ ପତ୍ନୀବିହାରକ	୧୫୬୩	ଅମ୍ଳାପରାଜି ନି	୧୫୬୫
ଅମ୍ଳ ପଦକ୍ଷ	୧୫୬୪	ଅମ୍ଳାମିତ୍ତୁଳ	୧୫୬୬
ଅମ୍ଳ ପାଟକରୀକାଦୀ	୧୫୬୫	ଅମ୍ଳାମିତ୍ତୁଳା	୧୫୬୭
ଅମ୍ଳ ପାଟି ପଦକ୍ଷ	୧୫୬୬	ଅମ୍ଳୀକରା: କୁମ୍ଭା	୧୫୬୮
ଅମ୍ଳ ପଞ୍ଚ ପଦକ୍ଷ	୧୫୬୭	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୬୯
ଅମ୍ଳ ପ୍ରାଚୀନ	୧୫୬୮	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୦
ଅମ୍ଳ ପଦା ଦିବ	୧୫୬୯	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୧
ଅମ୍ଳ ପଦା ପଦକ୍ଷ	୧୫୭୦	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୨
ଅମ୍ଳ ପୁଷ୍ପା କ୍ଷି ପ୍ର	୧୫୭୧	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୩
ଅମ୍ଳ ବକ୍ତୃକକ୍ଷ	୧୫୭୨	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୪
ଅମ୍ଳ ବୌଦ୍ଧକକ୍ଷ	୧୫୭୩	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୫
ଅମ୍ଳ ବୌଦ୍ଧକକ୍ଷ	୧୫୭୪	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୬
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୫	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୭
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୬	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୮
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୭	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୯
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୮	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୦
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୭୯	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୧
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୦	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୨
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୧	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୩
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୨	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୪
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୩	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୫
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୪	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୬
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୫	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୭
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୬	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୮
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୭	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୯
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୮	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୦
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୮୯	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୧
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୦	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୨
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୧	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୩
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୨	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୪
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୩	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୫
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୪	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୬
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୫	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୭
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୬	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୮
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୭	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୫୯୯
ଅମ୍ଳ ବାକା: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୬୦୦	ଅମ୍ଳାକ୍ଷ: କୁମ୍ଭାକ୍ଷ	୧୬୦୦

अश्विनकृतस्य ते	२०।३५	असौ सद्रा सैहना	३३।५०
आश्वना गीभिर्	२०।७३	असौ वीऽस्विन्द्रियम्	८।२२
आश्वना घर्मम्	३८।१२	अस्या प्रज्ञानम्	३।१६
आश्वना तेजसा	२०।८०	अस्याशरासी	३३।१
आश्वना नमूषः	२०।५८	अस्येन्द्रिणी वाहणे	३३।८७
आश्वना पिबतम्	२०।८०	अस्यःकेतुना	३७।२९
आश्वना भेषजम्	२०।६४	अह्वरहरप्रयावम्	११।७५
अश्विना हविर्	२०।६७	अह्वानिशकवस्तु नः	३६।१९
अश्विभ्याश्चक्षुर्	१८।८८	अह्वान्यर्धे हविरासौ	२०।७८
अश्विभ्याम्यश्वास्व	१०।३१	अह्विरिव भोगैः	२८।५१
अश्विभ्याम्विन्दस्व	३८।४	अह्वेपारावतान्	२४।२५
अश्विभ्याम्यातःसवतम्	१८।२६	अह्व, तमसि	१।८
अश्वी सृतेन श्वत्या	२८।१०	आकृतिसगनिम्	११।६६
अपानं युष्म, पूतना	३३।२०	आकृत्यै प्रयुजे	४।७
अपानानि सकमाना	१४।२६	आकृषा न रजसा	३३।४३॥३३।३१
अपनीष्यन्तम्	३४।२४	आकृत्यै कलमीशो	२८।५६
असहाता सकृदाधि	१६।५४	आकृत्यै वाजिन्	११।१८
असवे स्वाहा असवे स्वाहा	२२।३०	आगत्य वाज्यभानम्	११।१८
असि गनी अस्मादिश्वो	२४।१४	आगम्यान्वितम्	३।३८
असुन्वन्तयप्रमाणम्	१२।६२	आगुन्वयः कृष्यवीरः	२८।५८
असुर्यां नाम ते भोक्ता	४०।३	आययश्च मे	१८।२०
असीयन्तासी	१६।६	आया वी अग्निम्	७।३२
असी या सीमा	१७।४७	आयाजातु	१८।६२
अनी प्रोऽवसर्पति	१६।७	आयश्चन्द्रः	१५।५
अ-कृष्यन्तु	२।८	आजङ्गति	२८।५०
अक्षायन्ति	१२।२८	आजिन्नकलशम्	८।४२
अक्षायन्ति	१७।४३	आजुह्वान ईदो	२८।२८
अक्षायन्ति	३५।२२	आजुह्वानःसुमतीक	१७।७३
अक्षयन् सवन्तं	१६।५५	आजुह्वानाः सरस्वती	३०।५६

अथ शिशानो	१७३२	इन्द्रधीवस्ता	५११
आयस्त्रिह्रान्	१४२३	इन्द्रमबल इह	७३५
आश्रावयति	१९१४	इन्द्रमिञ्जरी	८३५
आसन्दीरुपं	१९१६	इन्द्रावायु इषी सुता	७८ ॥ ३३५६
आसीमासी	१९१३	इन्द्रवायु वृद्धस्पतिम्	३३४५
आसु ते सिञ्चत	३३२१	इन्द्रवायु सुसन्दुशा	३३८६
आसुन्वयन्तो	३९३९	इन्द्रश्च मरुतश्च	८५५
अहस्पितृन्	१९५६	इन्द्रश्च सक्काट्	८३७
इच्छन्ति त्वा	३४१८	इन्द्रस्य क्रोडो	२५८
इत् एन्द्रदित	३२२ ॥ ३८२	इन्द्रस्य रूपम्	१९८१
इडाभिरगुजिरीड्य	३११४	इन्द्रस्य वचो मरुताम्	२९५४
इडाभिर्भक्षानाप्रोति-	१९२९	इन्द्रस्य वज्रोऽसि	९५ ॥ १०२१
इडामग्ने	१२५१	इन्द्रस्य वृष्णो	१७४१
इडायाक्तापदे	३४१५	इन्द्रस्य सूरसौ	५३०
इज्जेरन्तृह्यं	८४३	इन्द्रस्यौजस्य	३७६
इदमाप	६१९७	इन्द्राग्नौ अपादियम्	३३९३
इदस्तृक्षरात्	१३५७	इन्द्राग्नी अव्ययमानाम्	१४११
इदस्पितृभ्यो	१९६८	इन्द्राग्नी आगत	७३१
इदशोमश्च च	३९१६	इन्द्राग्नी मित्रावरुणा	३३४९
इद विष्णुर्विक्रमी	५११५	इन्द्राग्न्योः पञ्चतिः	२५५
इदं इवि.	१७४८	इन्द्राय त्वा	६३२ ॥ ३८८
इन्द्रुर्वच.	१८५३	इन्द्रायाहि चित्रमानो	२०८७
इन्द्र आशानेवा	१७४०	इन्द्रमयाहितृषुजात	२०८९
इन्द्रन्दुर कवचो	२०४०	इन्द्रायाहि धियेयितो	२०८८
इन्द्रं देवीर्विशो	१७८६	इन्द्रायाहि इवङ्गन्	२६५
इन्द्रं विश्वा १२५६ ॥ १५६१	१७६१	इन्द्रायायिन्दु	२०५७
इन्द्रः सुवामा स्ववान्	२०५१	इन्द्रं मरुतरां	१७५१
इन्द्रं सुवामा इदयेन	१९८५	इन्द्रे हि मक्ता	३३२५
इन्द्र गीमन्निडायाहि	२६४	इन्द्रो विश्वस्य	३६८

आलम्बन	१५१७	आदर्शसूत्रिका	१३१८
आत्मन इत्यायव	१३१८	आर्षी आश्विन्यातर	४५
आतिथ्यव्ययम्	१३१९	आर्षीद्वय	१०३५
आतिथ्यकल्पवि	१३२०	आर्षी दुःशत	१०३५३३०
आतिथ्य उच्यते	१३२१	आर्षीद्वय मयीभव	१३३०३३३३३
आप्तु न वन्द्य	१३२२	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ ते वक्षी	१३२३	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आत्मनि मे	१३२४	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आत्मसुपथे	१३२५	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आत्मालम् मे	१३२६	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ वा अग्रामं	१३२७	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ वा इव	१३२८	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आदिम्यहर्षम्	१३२९	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आदिम्यं मे	१३३०	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आद्यत पितरी	१३३१	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ न इन्द्राणि	१३३२	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ न इन्द्रो दुरावा	१३३३	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ न इन्द्रो हरिभि	१३३४	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ न यत् मन.	१३३५	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ ना अथाधिभि	१३३६	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ ना नियुक्ति.	१३३७	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ नी मदा:	१३३८	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ नी मिमावक्ष्या	१३३९	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ नी अत्रन्दि	१३४०	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आ नी यत्रभारती	१३४१	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आश्विणि आर्षी	१३४२	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आपतये वा	१३४३	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आपये आर्षी	१३४४	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३
आश्विन्यातर	१३४५	आश्विन्यातर अतिथ्यम्	१३३३

उक्ताःसञ्चरा एताःपुनासीरीयाः	२४।१८	उपप्रयन्तीभाष्यम्	३।११
उक्थेभिर्ब्रह्मन्तमा	३३।७६	उपप्रगाच्छसनं	३८।२३
उक्थाङ्गुणोतु	११।५७	उपप्रगात्परमं	३८।२४
उक्थात्सुद्री	१७।६०	उपप्रगात्सु मन्त्रे	२५।३०
उयं लोहितेन	३८।८	उपयामगृहीतोऽसि, भ्रुवोऽसि	७।२५
उययभीमश्च (१७, ८६)	३८।७	उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये	२३।२४
उयस्युषमृमृषाः	३३।८०	उपया० बृहस्पतिस्तस्य	८।८
उयाविषमिना	३३।६१	उपया० मधवे	७।३०
उय्या त्रे जातमन्त्रो	२६।१६	उपया० सावित्रोऽसि	८।७
उय्यमोद	११।२२	उपया० सुशर्मोऽसि	८।८
उय्यने लिष्ठ	१३।१२	उपया० हरिरसि	८।११
उदीचीनारोहा	१०।१३	उपया० इन्द्राय	७।२२
उदीरतामवर	१८।४८	उपया० अग्नये	८।४७
उदुलिष्ठ	११।४१	उपया० अन्तर	७।४
उदुपमं वरुणस्य	१२।१२	उपया० अश्विभ्यां	२०।३३
उदुत्पन्नातवेदसम्	७।४१ ॥ ८।४१।३३।३१	उपया० आशययणो	७।२०
उदुत्वा विन्ने	१२।३१ ॥ १७।५३	उपय० आदित्येभ्यः	८।१
उदीमसुतरा	१७।५०	उपया० अश्विनं	१८।८
उदीषात्वाङ्ग	११।८२	उपश्रासय पृथिवीम्	२८।५५
उदयाभश्च	१७।६४	उपश्रुता इह	३।४३
उद्विक्त्वा साभाना	५।२७	उपश्रुताः पितरः	१८।५७
उद्वर्षय मधवन्	१७।४२	उपश्रुतोद्योषितोप	२।११
उद्वुध्यस्वाग्ने	१५।५।४।१८।६१	उपश्रुतिगिरिथाम्	२६।१५
उद्वयन्तमसम्परि	२०।२१	उपावृत्तजन्तव्या	२८।३५
	२७।१० ॥ २५।१४।३८।३४	उपावीरस्युप	६।७
उद्वतश्वयो	२४।७	उपाश्रौगायता	३३।६२
उपउमन्नप	१७।६	उभा पिबतम्	३४।२८
उपलाग्ने	३।४	उभाभ्यान्देव	१८।४३
उपनःसुनयो	३३।७७	उभावामीन्द्राग्नी	३।१३

इन्द्रोष्ठवम्	१३/१८	इन्दिरा विजयम्	१-३१
इन्द्रानासु	१/१८	इन्द्रीलोका	१/१
इन्द्रतु यज्ञिया	७/१९	इन्द्रीमन्त्रोक्तं	३८/१४
इन्द्रं वेदिःपरो	२३/६२	इन्द्रीसिंहरम्भ	१३/३४
इन्द्रव्यये आसीन्	३/७५	इन्द्रार्चनम्	१२/१०
इन्द्रदस्तागुरु	१०/२५	इन्द्रतिर्नामो	१०/८७
इन्द्रसुपरि	१३/५८	इन्द्रोक्तम् निराकृत	१८/३७
इन्द्रच्छन्नने	१५/१०८	इन्द्रोक्तो	१८/३६
इन्द्रावती सेतुमती	३/१६	इन्द्रवतिविह	८/३१
इन्द्रोक्तेभ्यः	३५/१५	इन्द्रोक्तं विवदि	१७/३४
इन्द्रदेवा	८/४० १०/१८	इन्द्रोक्तो विवदि	१०/३८
इन्द्रोदित	११/८	इन्द्रोक्तपताइत्या	१७/३७
इन्द्रोक्तं 'सीरिकाशक'	१३/४८	इन्द्रोक्तं व्याहृतम्	१७/३१
इन्द्रोक्तं 'सीरि' पादम्	१३/४७	इन्द्रोक्तं	१८/३३
इन्द्रोक्ते वक्ष्य	२१/१	इन्द्रोक्तं	२८/३१
इन्द्र साहसं	१३/४८	इन्द्रोक्तं पञ्चमम्	२८/३८
इन्द्रं 'साममूर्जसलम्	१७/८७	इन्द्रोक्तं	३०/३१
इन्द्रमूर्णाशुम्	१३/५०	इन्द्रोक्तं	१३/८२
इन्द्रां च त्वा पुरुवसो	३३/८१	इन्द्रोक्तं	३३/३१
इन्द्रोक्ते विद्यम्	३३/२८	इन्द्रोक्तं	३३/३५
इन्द्रा निर आदित्येभ्यो	३३/५४	इन्द्रोक्तं	३३/३७
इन्द्रोक्ते ते वाजिन्	३८/६६	इन्द्रोक्तं	११/३१
इन्द्रा तु काशुवना	२५/४६	इन्द्रोक्तं	३३/१५
इन्द्रोक्तं	२२/२	इन्द्रोक्तं	८/३८
इन्द्रा मे अग्न इन्द्रा	१७/१	इन्द्रोक्तं	३३/३६
इन्द्रा इन्द्राय	१६/४८	इन्द्रोक्तं	११/६७
इन्द्रोक्ते पञ्चानकरी	१८/३२	इन्द्रोक्तं	३३/३१
इन्द्रमूर्जमन्त्रमित	१०/१०५	इन्द्रोक्तं	३०/१०
इन्द्रोक्तं	१३/१६	इन्द्रोक्तं	३३/३१-३७

एषोस्ये चिषीमच्चि (१२।६)२०।२३॥३८२५	कन्याइव	१७।६७
एनाविन्वान्यथा	२६।१८	कयात्प्रज्जत्या ३६।७
एनावीभग्निम्	१५।३२	कयानश्चिव २७।३८ ॥ ३६।४
एभिर्नोभर्कैर्	१५।४६	कल्पन्ताने ३५।६
एवच्छन्दी	१५।४	कवष्योन २०।६० ॥ २१।३४
एवेद्विन्द	२०।४५	कस्तूक्याति २३।३८
एष ऋगः	२५।२६	कस्तू युनक्ति १।६
एष ते गायत्री	४।२४	कस्तू विमुचति २।२३
एष ते निमृते	६।३५	कस्तू सत्यो २७।४० ॥ ३६।५
एष ते रुद्र	३।५७	काईमरे २३।५५
एष वसोमी	३४।४८	काण्डात्काण्डात् १३।२०
एषस्यबाजी	६।१४	कामज्ञामदधि १२।७२
एषा ते भगने	२।१४	कायस्वाहा २२।२०
एषा ते यक्ष	४।१७	कार्धिरमि ६।२८
एषावःसा सत्या	६।२२	काव्यभोरानानेष ३३।७२
एषोहर्देव	३।२४	कास्विदासीत् २३।११-५३
एष्युषु	२६।१३	कास्वित्पूर्व्यममं २३।४७
एन्द्र प्राणो	६।२०	कास्विदासीद् १७।१८
एन्द्रस्य मी	१८।३	कास्विदमं १७।२०
एन्द्रास्यवर्षणी०	७।३३	काक्कुटोऽसि १।१६
एन्द्रास्यप्रति	११।४८	कतस्तू मिन्द्र ३३।२७
एन्द्रास्य मम०	१२।६६	कृष्णोवमिष्टुर् १८।८७
एन्द्रास्यैः प्रति	१२।७७	कृष्ण वेह कर्माणि ४०।२
एन्द्रास्योरिति	१२।७८	कृष्णाधिनोऽतवती १४।२
कःस्मिटीकाकी	२३।९-४५	कृषिदङ्ग १०।३२॥१६।६॥२३।३८
ककुभ रूपं	८।४६	कृष्णपात्र १३।६
कन्यस्यविष्टाः	२३।५७	कृष्णयीवा २४।६-९-१४
कदाचनप्रय०	८।३	कृष्णाभीमाम् २४।१०
कदाचनसरौ	३।३४॥८।२	कृष्णोस्यावृरेष्ठो २।१

अमिमुसन्द	१५।४३	अतं सत्तम्	११।४७
अशक्तसु	१८।७०	अतजिह्व	१७।८३
अश्विणी	३।३८-४१	अतर्वेको न	३०।१३
अश्विक्त्वन्देव	८।५०	अतवका	३५।४०
अश्विपावकी	१२।२४	अश्वकी	३६।१४
अश्विनसि	५।३५	अश्वक	१७।५
अश्वसाधिव	३३।३३	अश्वक सश्वक	१७।८५
अश्वसामज्ञानम्	२०।६१	अश्वसामज्ञानम्	१२।१११
अश्वसामज्ञानम्	२०।३१	अश्वसामज्ञानम्	३६।६
अश्वयज्ञी	२१।१७	अश्वयज्ञी	१८।३८
अश्ववेतम्	४।३३	अश्ववेती	२०।६५
अश्वचमी	१८।८	अश्वचमी	३३।८७
अश्विस्त्रिभुव	३।१०	अश्विस्त्रिभुव	३७।३५
अश्वी वदन्ती	३।३३	अश्वी वदन्ती	१७।३८
अश्वीनपाञ्च	१२।१०८	अश्वीनपाञ्च	३५।३२
अश्वीनपात	२७।३४	अश्वीनपात	३२।३४
अश्वीनपुत्र	११।३२	अश्वीनपुत्र	१८।३४
अश्वीननम्	२३।२७	अश्वीननम्	८।३८
अश्वीनीना	२३।२६	अश्वीनीना	३३।३६
अश्वीससमिधो	२७।११	अश्वीससमिधो	१८।६०
अश्वीमारोह	१०।१४	अश्वीमारोह	२।१७
अश्वी भव प्रति	१३।१३	अश्वी भव प्रति	१८।३८
अश्वीसामयो.	४।८	अश्वीसामयो.	३।६१
अश्ववाच	२६।१	अश्ववाच	१७।८३
अश्वेत्वा	१३।३८	अश्वेत्वा	२८।५
अश्वीनामास्त्रि	१८।६०	अश्वीनामास्त्रि	३३।८
अश्वीनेत्वा	३७।१०	अश्वीनेत्वा	३३।३१
अश्वी ते परि	२८।३८	अश्वी ते परि	३३।३
अश्वचमी	१८।६	अश्वचमी	३।०

ज्योतिरसि	५।३५	तपस्य तपस्यश्च	१५।५७
तस्मिन्नीभिर्	१५।५०	तपसे कौवाखं	३०।७
तस्मिन्नथा	७।१२	तपसे स्वाहा	३०।१२
तस्मा यामि	१८।४८ ॥ ३१।२०	ततायनीमिऽसि	५।८
तन्ना शोचिष्ठ	३।२६	तमिद्धर्भं	१७।३०
तन्नासमिङ्गिर्	३।३	तमिन्द्रस्यश्वः	२०।६८
तं यज्ञस्वर्हिषि	३१।८	तमीशानञ्जगतस्	२५।१८
तं वो दध्वा	२६।११	तसु ला दध्यङ्	११।३३
तन्मङ्गुर्वेवहितं	३६।२४	तसु त्वन पाप्यो	११।३४
ततो विराड्जायत	३१।५	तरषि विश्वदर्शतो	३३।३६
तस्मिन्नुर्वरेण्यं	३।३५ ॥ २२।८ ॥	तव भस्मास	१३।१०
	३०।२ ॥ ३६।३	तव वायव्यतस्यते	२७।३४
तस्सूर्यस्य	३३।३७	तव शरीरं	२८।२२
तदत्रिणा	१८।८२	तवायं	२६।२३
तदस्य रूपमस्यते	१८।८१	तस्मा अरङ्ग	११।५२ ॥ ३६।१६
तदिदास	३३।८०	तस्मादत्रा	३१।८
तदेजति तन्नैजति	४०।५	तस्माद् यज्ञात् सर्वं हतः ऋचः	३१।७
तदेवापिसद	३२।१	तस्मात् यज्ञात् स० समूतं	३१।६
तद्विप्रासो	३४।४४	तस्य वयं	२०।५२
तद्विष्योः परमम्	६।५	तस्मास्ते सत्यसवसः	४।१८
तन् नपाच्छुषि०	२१।१३	ता अस्यां सुददीहसः	१२।५५ ॥ १५।६०
तन् नपात् पथ	२८।२६	ता सभौ चतुरःपदः	२३।२०
तन् न धादस्यो	३७।१२	तां सवितुर	१७।७४
तन्ना अस्ते ऽसि	३।१७	ता न चावीठं	२०।८३
तन्ना भिषजा	२०।५६	ता नासम्या	२०।७४
तन्ना राघस्योषिष	१५।७	तान् पूष्यां	२५।१६
तन्नक्षरीपं	२७।२०	ता भिषजा	२०।७५
तन्नी वातो	२५।१७	तिरशीनो	३३।७४
तन्निमन्त्र	३३।३८	तिथि इडा	२१।१८

कैतुकुण्डलम्	२८३७	सुतस्मिन्निषे	१७८८
कैवल्यःप्रसव	२३५१	सुतवतीसुवनामान्	७५१५
को अस्य वेद सुवमस्य	२३५८	सुताचीक्री	२११८
कोऽदात्कौचदात्	७४८	सुताश्वसि	२१६
कोऽसि	७१२३२०१४	सुतेन सीता	१२१००
क्रमध्वमग्निना	१७६५	सुतेनाज्जु	६१११
क्रव्यादमग्निम्	३५११८	सुतेनाज्जनासम्पदी	२८१७
क्षत्रस्य त्वा	३८११८	क्षत्रुषःपिता	१७२५
क्षत्रस्य योनिरसि	(१०८) २०११	क्षत्रकश्मि	१८२५
क्षत्रस्योत्तमसि	१०८	क्षत्रुःक्षत्रिणाभिर्	७८१०
क्षत्रियाग्ने	२७५	क्षत्रुस्त्रिंशत्तन्मो	८६१
क्षयोरज्जुत	१५१३७	क्षत्रुस्त्रिंशद्वाजिनो	२५१६१
क्षत्रोवैश्वदेवः	२४४०	क्षत्रारिःशत्रुनाशयो	१७११
क्षयानान्त्वा	२३११८	क्षत्रुमाश्वस्तुकरा	७७१०
क्षत्रवस्तु	२३	क्षत्रुमा भनसो	७११०
क्षत्रो अस्त्रोपधीनाम्	१२१३७	क्षत्रिणःक्षीमि	१७७८
क्षत्रोदिवानां	३७११४	क्षत्रपतिर्मा	४०४
गायत्र्यन्दीऽसि	३८६	क्षत्रन्देवानाम्	७४२३ १७३६
गायत्रीत्रिष्टुप्	२३३३	क्षत्रसितया	१७५७
गायत्रेष त्वा	१२७	क्षत्रसिमनामि	४११८
गात्र सपावता	३३११८-७१	क्षत्रोदिवित्री सुश्रुतामान्	७१८५
गृह्यामाविभीत	३४१	क्षत्रयथैत्वा	१३७
गोवभिदं	१७३८	क्षत्रस्य गोपा	१५१७
गोभिर्नसोम	२०६६	क्षत्रिष्ठास्यः	७७६७
गोमद्रूपणासत्या	२०८१	क्षत्रोयसो	८१८
ग्रहाज्जर्जाहुतयो	८४	क्षत्रिणा म भद्रम्	२०६
ग्रीष्मो ऋतुना	२१४	क्षत्रोत्तमो भवति	७८७८
ग्रन्थे तसे	३८२१	क्षत्रोत्तमो भवति	२०३८
क्षत्रस्य सपावानः	६११८	क्षत्रोत्तमो भवति	१७४

दिग्भ्यः स्वाहा	३८१२	देव सवितरेषते	५१३८
दिवः प्रथिव्याः	२८१५३	देवस्यासवितो	११६३
दिवस्पति	१२११८	देवस्य चेततो	२२१११
दिविषा इमं	३८१११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१११०-२१-२४ ॥
दिवि पृथो	३३१८२	५१२२-२६ ॥ ६११-८-३० ॥ ८३०-३८ ॥	
दिवि विश्वर	२१२५	१११८-२८ ॥ १८३७ ॥ २०३ ॥ २७८ ॥	
दिवी मूर्धामि	१८५४	३८१	
दिवी वा विश्व उत	५११८	देवस्य सवितुर्मितिम	२२११४
दीक्षायै रूपं	१८११३	देवस्याहं सवितुः सवे	८११०-१७
दीक्षायै	१२११००	देवस्यैत्र्य भाव	१७६८
द्वी दीर्घो	२१११६	देवा गातुविदो	८२१
हं ह्रस्व टि	११६८	देवा देवानाम्भिषजा	२११५६ ॥
हते हं ह मा ज्योक्	३६११८	देवा देव्या होतारा	२८११७
हते हं ह मा मिवस्य	३६११८	देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रं बधोषसम्	
हृगानी कन्म	१२११-२५		२८४०
हृडा परिव्रतो	१८१०८	देवानाम्भद्रा सुमतिर	२५११५
हृडा रूपे	१८१०७	देवान्दिवमगन्	८६०
दिव इन्द्रो	२११५५ ॥ २८११८	देवा यज्ञमतन्वत	१८११२
दिवन्देव वो	३३१८१	देवासी हि	३३१८४
देवं बहिः सरस्वती	२११४८	देवी उषासा नक्ता	२८३७
देवं बहिर्विन्द्रं	२८११२	देवी उषासा नक्तेन्द्र	२८१४
देवं बहिर्बधो	२८१३५	देवी उषासा अश्विना	२१५०
देवं बहिर्वारितीनां	२११५७	देवी ऊर्जा इतीदुषे	२१५२ ॥ २८१६३८
देवं बहिर्वारितीनां देवमिन्द्र	२८१२१	देवी जोष्टी वसुधितो	२८१५-३८
देवं बहिर्वारितीनां देवमिन्द्रं बधोषसम्		देवी जोष्टी सरस्वत्य	२१५१
	२८१४४	देवी द्यावाप्रथिवी	३७३
दिवकृतस्येजसो	८१२	देवीराप एष वो	८१२६
दिव सुती	५११७	देवीरापः यज्ञा	६१२
देव सवितः	८११११० ॥ ३०१	देवीरापो अपाम्भद्रा	६१२७

नमोऽभ्यः	२२।२८	नमोऽभ्यः	१७।११।३६।२७
न त विदाय	१७।३१	नमो गंगान्यो	१६।२५
न तन गीमि	३४।५१	नमो ज्योत्सनाय	१६।३२
न तस्य प्रतिमा अस्ति	३२।३	नमो मृगश्रि	१६।३६
न ते कृते परमा	३४।१६	नमो वभ्रमुशाय	१६।१८
नत्वा मां २।५५अन्यो	२७।३६	नमो विनिने	१६।३५
नदीभ्यः पीतिश्रुत	३०।८	नमो नित्यस्य	४।३५
नमस्य मभस्यस्य	१४।१५	नमो रोहितान्न	१६।१८
नम आश्रय	१६।३१	नमो वः पितरो	२।३२
नम लघ्नादिभ्यो	१६।२२	नमो वशते	१६।२१
नमः कपर्दिने	१६।२८	नमो वन्याय	१६।३४
नमः कृष्याय	१६।३८	नमो वास्याय	१६।३८
नमः कर्त्तव्याय	१६।२०	नमो विसृज्यो	१६।२३
नमः पश्याय	१६।४६	नमो व्रज्याय	१६।४४
नमः पश्याय	१६।४२	नमोऽस्तु नीलपीवाय	१६।८
नमः शक्रं	१६।४०	नमोऽस्तु रुद्र भ्यां वेदन्तरि	१६।६५
नमः शक्रनाथ	१६।४१	नमोऽस्तु रुद्र भ्यो वे दिवि	१६।६४
नमः शक्राय	१६।४५	नमोऽस्तु रुद्र भ्यो ये पृथिव्यां	१६।६६
नमः शक्रः	१६।२८	नमोऽस्तु सर्वभ्यो	१३।६
नमः शक्राभ्यः	१६।२४	नमो शिरष्यवाङ्मने	१६।१७
नमः शिवाय	१६।४३	नमो श्रद्धाय	१६।१०
नमः सुते निष्कृते	१२।६३	नयापरो	२०।८२
नमः सौम्याय	१६।२६	नरा शंसः प्रति	२०।३७
नमः सौम्याय	१६।३३	नरा शंसस्य नञ्जिमानं	१६।२७
नमः स्याय	१६।३७	नमोऽयं पञ्चम	३०।२०
नमः स्यायुवाया	१६।१४	नवदशभिरस्तुवत	१४।३०
नमस्तथाभ्यो	१६।२७	नवभिरस्तुवत	१४।३६
नमस्तथाभ्यो	३६।२१	नवविंशत्यास्तुवत	१४।३१
नमस्तथाभ्यो	३६।१	नवा उ एतस्य	२३।१६।२५।४४

देवीर्षार इन्द्रं	१८११	सप्तमः अक्षरः	१७१५
देवीर्षार अग्निना	१११४४	द्वितीयोऽक्षरः	१६११
देवीर्षारो वधोवर्ष	१८१४६	द्रुपि अक्षरः	१६१४७
देवीस्त्रिसप्तको देवीः	१८११८	द्वितीयः अक्षरः	१८११०
देवीस्त्रिसप्तको देवीः	१११५४१८८७१	दशमः अक्षरः	१११५०
देवेन नो मलसा	१११११	द्वितीयः अक्षरः	११११६
देवेभ्योहि	१११५४	द्वितीयः अक्षरः	१११५४
देवो अग्निः खिलकृत	१११५८	द्वितीयः अक्षरः	१११५५
देवो अग्निः खिलकृतैवमिन्द्र	१८११२	द्वितीयः अक्षरः	११११७
देवो अग्निः खिलकृतैवमिन्द्रं वधोवर्षम्	१८१४५	दशमः अक्षरः	१११४७
देवो देवेव	१११५४१८८७१	दशमः अक्षरः	१११५०
देवो नरा शंसी	१११४२	दशमः अक्षरः	१११४२
देवो वनकृति	१११४३	दशमः अक्षरः	१११४३
देव्यो वधो	१११४४	दशमः अक्षरः	१११४४
देहि मे ददामि ते	१११४५	दशमः अक्षरः	१११४५
देव्या अर्धवर्षा	१११४६	दशमः अक्षरः	१११४६
देव्याभिमानी	१११४७	दशमः अक्षरः	१११४७
देव्याय धर्म	१११४८	दशमः अक्षरः	१११४८
देव्यावध्वयं	१११४९	दशमः अक्षरः	१११४९
देव्या होतारा कर्ष	१११५०	दशमः अक्षरः	१११५०
देव्या होतारा प्रथमा	१११५१	दशमः अक्षरः	१११५१
देव्या होतारा मिवले	१११५२	दशमः अक्षरः	१११५२
द्वयः खिली	१११५३	दशमः अक्षरः	१११५३
दुभिरक्षुभिः	१११५४	दशमः अक्षरः	१११५४
द्वयः शान्ति	१११५५	दशमः अक्षरः	१११५५
द्वयः स्त्रीत्वं	१११५६	दशमः अक्षरः	१११५६
द्वयः प्रथमः	१११५७	दशमः अक्षरः	१११५७
द्वयः प्रथमः	१११५८	दशमः अक्षरः	१११५८
द्वयः प्रथमः	१११५९	दशमः अक्षरः	१११५९
द्वयः प्रथमः	१११६०	दशमः अक्षरः	१११६०

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः	१८३६	पृथिव्यै स्वाहा	२२।२८
पौत्रो भद्रा रश्मिधधः	२७।२३	पृथ्विसिरथीन	२४।४
पुत्रमिव पितरा	१०।३४॥२०।७७	पृषदश्रा मरुतः	२५।२०
पुनस्तु मा दीवजनाः	१८।३८	पृषतीर्भराङ्गं	२०।८
पुनस्तु मा पितरः	१८।३७	पृष्टो दिवि	१८।७३
पुनरासद्य सदनं	१२।३८	प्रघासिनो	३।४४
पुनरुजा	१२।८।४०	प्रजापतये च	२४।३०
पुनर्नः पितरो	३।५५	प्रजापतये त्वा	२२।५
पुनर्मनः पुनरायः	४।१५	प्रजापतये पुरुषान्	२४।२८
पुनस्वादिभ्या	१२।४४	प्रजापतिः सध्	२८।५
पुनाति ते परिस्रत	१२।४	प्रजापतिर्विश्वकर्मा	१८।४३
पुरा क्रूरस्य	१।२८	प्रजापतिश्चरति	३१।१८
पुरीष्यसो भद्रयः	१२।५०	प्रजापतिष्टा	१३।१७
पुरीष्योऽभि	१२।३२	प्रजापते न	१०।२०॥२३।६५
पुरुदधो	८।३०	प्रजापतिस्तपसा	२८।११
पुरुष एवेदं	३।२	प्रजापतौ त्वा	३।६
पुरुष स्वगयन्दमसो	२४।३५	प्रतद्विष्णु	५।२०
पूर्वां दवीं परापत	३।४८	प्रतद्योचेदुसृतम्	३२।८
पूषथं वसिष्ठुना	२५।७	प्रति जने प्रति	२०।१०
पूषन्मव व्रते	३४।४१	प्रति पदसि	१।५।८
पूषा पष्वाचरेथ	८।३२	प्रतिपन्थानप	४।२८
पष्वाभि त्वा चितये	२३।४८	प्रतिश्रुत्वा या	३०।१८
पष्वाभि त्वा पर	२२।६२	प्रतिस्पर्शो	१३।११
प्रथिवी दीवयजन्वी	१।२५	प्रतीचीमारोह	१०।१२
प्रथिवी चम इन्द्रस्य	१८।१८	प्रतूर्तं वाजिन्	११।२२
प्रथिवी चकन्दो	१४।१८	प्रतूर्तमेष्ट	११।२५
प्रथिव्या चक	१७।६७	प्रथुष्ठं रक्षः	११७-२८
प्रथिव्याः पुरीष	१४।४	प्रथमाद्वितीयै	२०।१२
प्रथिव्याः सप्तस्थाद	१२।१६	प्रथमा वा	२८।७

न हि नैवामना	३३३	परमेष्ठी लक्ष्मणा	१५२३
न हि स्पर्शमविदन्	३३३०	परमेष्ठीमित्री	८५४
माना हि वां देवहितं	१२१०	परमा कधि	१५०१
नाभा पृथिव्याः	१११०६	परितं दृष्टो	३३६
नाभिर्न चित्तम्	२०१४	परिमे चन्त	१६१३
नाभ्या आसौदन्त	६११२	परिष्ठा विषयी	५१०४
नार्थस्ते पदो	२३१६६	परिष्ठापं पुनं	११५६
नाशयित्री वला सस्या	१२१८०	परिष्ठापार्थनी	३०१२५
निक्रमणनिषदनं	५५१०५	परिं मोदकम्	१६५०
नियत्वान् वायवा	२०१२८	परिष्ठापं दक्षरिता	३५६
निवेशनः सङ्गमनो	१२१६६	परि वागपति.	११५५
निषसाद धृतव्रतो	१०१२०१२०५	परिकारनि परिष्ठा	६६
निष्ठीला द्रोढपदने	१११६६	परिषो पिक्ता	१२१२
नीक्षणीकाः सितिकागढाः स्वर्ग	१६१५०	परिष्ठा भुतानि	३५१२१
नी० शि० दिवं	१६१५६	परिष्ठा गाननेषत	५५११८
वृत्तस्य सूत	६०१६	परिष्ठा पर पना	१०५४
वृष दे वेड	१०१२२	परिष्ठाः सो चय	१२०५५
पञ्च दिशो दे वीर्	१०१५४	परिष्ठा पुनीति	१११३०
पञ्च नद्यः सरस्वती	३३१११	परिष्ठा स्त्री ईश्वरी	१११५११६
पञ्च खन्तः	२३१५२	परिष्ठाः पर्याप्तोति	१११५०
प्रथमप्रथः	३३१५२	परिष्ठाप्त् च नि	१८१५०
प्रथः पृथिव्यां	१८१३६	परिष्ठावाप्ते विराज	५६१३३
प्रथसः शुक्रमन्त्रं	१८१८४	पातनी अत्रिना	३०१६०
प्रथसो रूपं	१८१५६	पावकथा यचित	१४११०
प्रथसो रेत	३८१२८	पावकानर्था	१५१२००
प्रथस्यो अनु	३५१०	पावकानः सरस्वती	२०१६६
प्रथस्यः परावतो	१११०२	पाविको अग्न पक्ता	५०१६६
प्रथस्यो वासादयतु दिवस्युष्ठे	१५१५८	पिता मोऽसि पिता	३०१२०
		पितुं तु स्त्रीष	३३१००

भग एव भगवान्	३४।३८	मनोन्वाहामहे	३।५३
भगप्रथोत्तमर्ग	३४।३९	मनो मे तर्पयत	६।३१
मद्रक्षणभिः	२५।२१	मन्थवे यज्ञाप	३०।१४
भद्रा लस प्रशस्तयो	१५।३९	मधि गृह्णाम्यथे	१३।१
भद्रो नो अग्रिगृहो	१५।३८	मशित्वदिन्द्रियम्	२८।२७
भद्रो मेऽमि प्रयवस्व	४।३४	मथीदमिन्द्र	२।१०
भवतं नः मननसौ	५।३॥ १२।६०	मयुःप्राजापत्य	३४।३१
भाभै दार्षाष्टारं	३०।१२	मरुता स्तान्वा	२५।६
भक्त्यः सुपर्णो	१८।४२	मरुती यस्य हि	८।३१
भक्तो यज्ञस्य	१३।१५॥ १५।२३	मरुत्तत्तं ह्यभः	७।३६
भताय त्वा	१।११	मरुत्वां२॥३३न्द्र	७।३८
भूम्या आव्रुन्	२४।२६	मर्माणि ते वर्च्यथा	१७।४९
भूरमि भूमिरस्य	१३।१८	मशकान् कीर्त्	२५।३
भूर्भुव स्वः सुप्रजाः	३।३७	महां २॥३३न्द्रोऽवृद्ध	७।३९
भूर्भुव स्वः	३।६।३	महां २॥३३न्द्रो न भोजसा	७।४०
भूर्भुव स्वयौ रिव	३।५	महां २॥३३न्द्रो वज्रस्रजः	२६।१०
भिवजमसि	३।६।९	महानाच्चोरिवत्से	२३।३५
मच्छस्यशिरोऽसि	३।७।८	महिऽवौषामवो म्हा	३।३१
मधवे म्नाहा	७।३०॥ २२।३१	महौष्योः	८।३२॥ १३।३२
मधुनक्त	१३।२८	महौनाम्पयोऽसि	४।३
मधुमतीर्ष	७।२	महौमधु	२१।५
मधुमासौ	१३।२९	महौ अग्नेः समिधानस्य	३३।१७
मधुवाता ऋतायते	१३।२७	महो अर्णः सरस्वती	२०।८६
मधुश्च माधवश्च	१३।२५	माष्कन्दः प्रभा	१४।१८
माधवा यज्ञस्रजमे	२७।१३	मात इन्द्र ते	१०।२२
मनसः काममाकृति	३।९।४	माता च ते पिता च तेऽयं	२३।२४
मनस्य आप्यायता	६।१५	माताश्च ते पितृश्च तेऽयं	२३।२५
मनोऽतिर्जुयता	२।१३	मातेव पुत्रम्	१२।६१
मनोऽनयेषु	७।१७	मा त्वाग्निर्धनश्रीन्द्र	३५।३७

प्रतूनम् अज्ञायाम्यतिरु	६३५७	शेखरं श्रीतिथान्	१२४५
प्रनोयच्छत्पर्यमा	६१२८	श्रीश्री चन्द्र	१७७६
प्रपवंतस्य	१०१२८	श्रीतु अज्ञ	१३५८८ १७७७
प्रपरायमप्रिर्	१०१३४	श्रीतुवागी	१११४६
प्र काष्ठवा सिद्धतं	२११८	श्रीविजि श्रीधान्	१०१११
प्रमन्थहे पवमानाय	६३०१६	श्रीकृष्णजी न	१३१६५
प्रसुखशर्मलकं	१६१८	श्रीद् शर्व्वे नववा	१३१४०
प्र याभि र्वासि दात्री	२७५७७	श्रीकनो१५३५कति	१३१४८
प्रव इन्द्राय वृद्धी	६३१८६	श्रीकं पव, पितर	१२१३३
प्रवायुमच्छा	६३१५५	श्रीकविप्रव	१७१३७
प्रवाहजे सुप्रया	६३१७४	श्रीकीर्ताम्यता	१२१७२
प्रवीरया युचयी	६३१७०	श्रीकर्म नव	१०१७
प्रवीरये मन्दमानाया	६३१२३	श्रीमन्नाथ	१३११७
प्रको मष्टि मष्टि	६३१३७	श्रीकृष्णदाय	१०१३०
प्रसव्य मखना	१५१२८	श्रीकृष्णदिश	१३१२७
प्रसुरेण परिधिमा	१५१६३	श्रीकृष्णते कति	१६१३
प्रामपायुदग्	६१३६	श्रीकृष्णते परिधीमा	१७१६६
प्राचीन बहिः	१७१२८	श्रीकृष्णते मन्त्रकं कव	६१११
प्राचीमठु	१७१६६	श्रीकृष्णते कविता	१७१८
प्राग्दिशि खाद्या	२५१२४	श्रीकृष्णते कव	१३१७२
प्राग् मे पाहि	१३१८	श्रीकृष्णते पवते	१३१४३
प्राग्वा अपानदा	१७१३५	श्रीकृष्णते मन्त्र	१३१३
प्राग्वा मे अपानपा	१०१३४	श्रीकृष्णते तमक	१३१३८
प्राग्वा मे अपानम	१५१२	श्रीकृष्णते मन्त्र	१३१३
प्राग्वा मे वर्चोदा	१७१२७	श्रीकृष्णते मन्त्र	१३१३८
प्राग्वाय खाद्या	२५१२३ १ २३११८	श्रीकृष्णते मन्त्रः	१३१७८
प्राग्वायि प्रात	१३१३३	श्रीकृष्णते मन्त्र	१३१३६
प्रातर्जितभग	१३१३३	श्रीकृष्णते मन्त्रः	१३१७७
प्रीती जयता नरे	१७१३६	श्रीकृष्णते मन्त्र	१३१११

यम श्रमज्ञान	२०२५	यथादिष्ठम्	२६।१२
यमेन्द्रिय	२०२६	यन्मा च मे धर्मा	१८।७
यन्वीर्यो,	१२।८०	यन्वीर्यम्	१४।२२
यथेमां भाषा	२६।२	यन्निर्मिता	२५।२५
यदक्रान्तः	२८।१२	यन्नीचय	२५।२६
यदग्रैकानि	११।७३	यन्नेच्छिद्र	३६।३
यदन्वृत्तिर्गिहिका	११।७४	यस्य कन्ववाहन	१८।६४
यदन्वृत्ति	१२।३५	यस्य पुत्र	६।२८
यदन्वृत्ति	३३।३५	यस्यश्रिता गृह्ये	१८।२४
यदन्वृत्ति	३३।२०	यस्यश्रिता सरस्वती	२०।६८
यदन्वृत्ति क्रिती	२५।३२	यसाथ स्वाग्निस्वते	३८।२
यदन्वृत्ति वास	२५।३२	यसाथ त्वा भस्वाय	३७।११
यदन्वृत्ति अर्धमेवा	२६।२८	यसाथ यमत्	२०।१५
यदाकृतान्	१८।५८	यसाथ स्वाहा	३८।२४
यदा पिपिय	१८।११	यसमे दण	२८।१३
यदापो भद्राता कृति	२०।१८	यसामाश्र गो	१४।२६
यदा ब्रह्मन्त्यायणा	३४।५२	यसिदापो	२७।२६॥३२।७
यदि आचद	२०।१६	यस्तु सुधाणि	४०।६
यदि विषा यदि	२०।१५	यस्तु अद्य ज्ञानवद	१२।२६
यदि सा वागयस्य	१२।८५	यसो अथ सति	८।२३
यदुबध्यस्यदस्या	२५।३३	यसो द्रव्य	७।२६
यदु यासि यदुत्तये	३।४५॥२०।१७	युक्ति रसः	१८।३३
यदुत्तं अत्यरा	१८।६४	यसो कोनः	३८।५
यदुत्तं अति	२०।१४	यस्योक्तान्त	३२।५
यदुत्तं अतो	२३।२२	यस्योक्तान्तः	८।३६
यदुत्तं अतो यवर्माण	२३।३०-३१	यसिन् सर्वाणि	४०।७
यदुत्तं अतो	२५।२७	यसिन्वृत्त	२०।७४
यदुत्तं अतो	२५।३१	यसिन्वृत्तः	३४।५
यदुत्तं अतो	२३।७	यस्य कुर्वो गृहे	१७।३२

सा त्वा तपत् प्रिय	१२७६	स कश्च इन्द्रियं	२०३०
मानशंभो	१३०	स क्मा विधा	१३१७
मान सोके तनये	१६१६	स क्मे पावापृथिवी	२६३४
मानो महान्तमुत	१६१५	स एतावन्मथ	१६१६
मानो निवो वरुणो	१६१४	सं क्मन्वी अथवा	७३०
मायोनीषवीर	६१२	कर्मिणी निष्कंती	१३१५
मा मेमां सविक्थाः	११२३ ॥ ६१३	कर्मरिजिन	११२७
माना हिंसीञ्जिता	१३१७२	कः क्मन्तो	२३३३२३१
मा वो विघत्	१३१८३	ककाकवी	२३३३
मा सु भित्या	११६८	ककोटनवी	२३३३
माहिर्भर्मा	६१२३३३३	क कानो मिमा	२३३३
मिव कुवे	२३३७	ककुनिरायको	१३३८
मिव संसृज्य	११३३	ककान्यती	२३३३
मिधिसम इन्द्रय	१३३७	कक कककक	२३३३
मिधस्य चरणीभृती	११३३	ककक वीही	२३३३
मिधस्य मा	३३३	कका यका वो	२३३३
मिधावरुणाभ्यात्वा	३३३	ककन ककमयकन	३३३३
मिधी न एहि	३३३	ककी दीवानाम्	३३३३३३३३
मिथो क्वा चरिख	३३३	क से क्काका	२३३३
मीदृष्टम'वतम	१६३३	कली यतःसमीकसे	२३३३
मुखं सदस्य	१३३३	क से नामादधिना	२३३३
मुष्णु मा	१३३३	कसे पवित्रम्	१३३३
मूर्द्धनि दिवो	३३३३३३३	कसेसादी मकसा	२३३३
मूर्द्धा वयः	१३३३	कसे सीम विनि श्रीति	६३३३
मूर्द्धास्ति राट्	१३३३	कत् पुत्रम' क्कदुः	२३३३
मृगो न भीमः	१३३३	कत् पुत्रमिच कविधा	२३३३
मीधां मे वरुणो	२३३३	कत् मन्त्रान्तमुत	२३३३
मीषु ष इन्द्राव	३३३३	कत् धारा कनपेता	१३३३
मृगस्यदा वलदा	३३३३	कत् नाथाः सन्पदिनि	१३३३

शेन दीरुया	२२।६	रजता इरिषीः	२७।२७
शेन वद्वसि	१५।५५॥१८।६२	रघवाङ्ग्यं	२८।४५
शेन सगक्तु	१५।४०	रधे लिहन्नयति	२८।४३
शेना पावक	३३।२२	रथिष्य मे रायष्य मे	१८।१०
शेनेदम्भृतं	२४।४	रजिम्ना सव्याय	१५।६
शेऽन्नं पु विविध्यन्ति	१६।६२	राजन्तमध्वराणाम्	३।२३
शे पथाम्य धि	१६।६०	राज्ञासि प्राची दिग्	१४।१२
शे भूतानामधि	१६।५८	रा—गवसवसो	१५।१०
शे रूपाणि प्रति	२।२०	रातिं सत्पतिम्	२२।१३
शे वाजिनम्यरि	२५।२५	राया वय ससवांसो	७।१०
शे वाऽमी रोचने	१३।८	राये तु यं	२७।२४
शे वृक्षेषु	१६।५८	रुचं मो धेहि	१८।४८
शेषामञ्जिति	३।४२	रुच ब्रह्म	३१।२१
शे समाना समनसः पितरो	१८।४५	रुद्रा ससृज्य	११।५४
शे समानाः समनसो लीला	१८।४६	रूपेण वो रूप	७।४५
शो अग्निः कव्यवाङ्मनः	१८।६५	रेतो मूर्ते विजहति	१८।७६
शो अग्निरग्नो रथ	१३।४५	रेवती रमध्वम्	३।२१॥६।८
शो अक्षयम्	११।८०	रोहितो धूम	२४।२
शोमी योगी	११।१४	साङ्गलम्पवोरवत्	१२।७१
शो द्विवेध	२१।२०	शोकाभ्युष	१२।५७॥१५।५८
शो नः पिता	१७।२७	शोमभ्यः स्नाहा	३८।१०
शोमावभृशुखा	१२।६१	शोमानि प्रयति	२०।१३
शो भूतानामधि	२०।३२	वक्ष्यन्ती वेदा	२८।४०
शो रेवान्शो	३।२८	वमस्तितिरवस्यतो	२०।४५
शो वः शिवतमो	११।५१॥२६।१५	वमस्पतिऽवस्यता	२७।२१
रक्षसाभ्यामोऽधि	६।१६	वमस्पति वीङ्गुतो	२८।५२
रक्षोहृश्वन्मल	५।२३	वनेषु ध्यन्तरिच	४।३१
रक्षोहृश्वो वो	५।२५	वयन्ते अद्य	१८।७५
रक्षोहा दिव	२६।२६	वयत्राम	१७।८०

यस्य प्रयाथ	११६	सुसुप्त अनस्य	११६
यस्यायं विश्व	११७	सुप्ताय सविता	११७
यस्यास्तं घोर	११८	सुप्तादि क्रियिना	८१४
यस्येमे हिमवन्तो	११९	सुप्तादि दीवङ्	११७०४१४
यस्यैते यज्ञियो	८२०	सुप्तायाम् मङ्	११७
यस्यौषधी	१२०	सुप्तादि	५११४४११४४४४
या श्रवणे यातु	१२१	सुप्तादि मङ्	११७
या ओषधीः पूर्वा	१२२	सुप्तायाम्	११७
या ओषधी सोमराश्रीर्बन्धु	१२३	सुप्तायां रासङ्	११७
या ओषधीः सोमराश्रीर्बन्धुः	१२४	सुप्तायाम् मङ्	११७
यां २॥ऽभावङ्	८२५	सुप्ताय सीरा	११७
याम्बे धान्देवगणाः	१२६	सुप्तायाम्	८१४
याः फलिनौ	१२७	सुप्ता सुप्ताय	५०१४४४४४४४
याः सेना बभौलरो	१२८	सुप्ता इन्दी	११७
या ते अग्ने	१२९	सुप्तायाम्	११७
या ते घर्म	१३०	सुप्तायाम्	११७
या ते धामानि परमाणि	१३१	सुप्तायाम्	११७
या ते धामानि इविषा	१३२	सुप्तायाम्	११७
या ते धामान्युष्टसि	१३३	सुप्तायाम्	११७
या ते रुद्र शिवा	१३४	सुप्तायाम्	११७
या ते हेतिर्नोदुष्टम	१३५	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१३६	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१३७	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१३८	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१३९	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१४०	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१४१	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१४२	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१४३	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१४४	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१४५	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१४६	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१४७	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१४८	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१४९	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१५०	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१५१	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१५२	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१५३	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१५४	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१५५	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१५६	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१५७	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१५८	सुप्तायाम्	११७
यावती द्यावापृथिवी	१५९	सुप्तायाम्	११७
यान्मिषुक्तिरिगन्त	१६०	सुप्तायाम्	११७

विद्यायाविद्याय	४०१४	विद्या देवा अयम्	८५७
विभुनिवाया	२५१	विद्य देवा अयम्	२३५२
विधेम ते परमे	१५७५	विद्य देवाय गमि वृद्धीतो	८५८
वि न इन्द्र	८४४४१५७०	विद्य देवाय अयम्	७५४
वि पाजसा प्रथमा	११४४	विद्य नि मायम्	२११०
विभक्तारं वचामहे	२०४	विद्ये वा मदिति	३३१६
विभुरसि प्रवाचथी	५१५	विद्यो देवस्य	४५४११६७५५२
विभुर्माता	२५११	विद्योः कर्माणि	६४४१३५२
विद्याय् वृत्त	२७१०	विद्योः कर्मोऽसि	१५३
विमान एष दिवो	१७५७	विद्योः वाट मसि	५५२
विस्तृष्यन्	१५५५	विद्योर्गुणं	५१५
विवाहसि वसिष्ठा	१५११	वीर्यं अति	१७५७
विवाह्य मोनिवथा	१७५४	वीर्यं कौमन्वा	५४
विषयव्यतिरेक	८५	व्यस्य अति रसि	१०५
विषयवन् कविषा वहीमेव	८४६४१७५४	विदास्य मज्ज	२३६०
वि—वा वा वचामः	१७५५	विदास्य मज्ज	२३१८
विषयकर्मा म्वा	१७५५१५	विद्येन वसे	११७८
विषयकर्मा विमला	१७५५	विद्योऽसि विम	५५२
विषयकर्मा अमलिन	१७५५	विद्या विद्ये	१७५७
विषयव्यवृत्त	१७५५	विद्यन्त एवम्	२५५
विषयार्त्त प्राचायायानाव	१७५५	विद्य देवी पुनती	११७४
विषयव्य वीम्	१७५५	विद्यानरका वृत्तती	१७५७
विषयव्य वृत्तम्	१७५५	विद्यानरी	१७५७५५५
विषयव्य मुर्द्धकचि	१७५५	विद्यानरी	१७५७
विषया आया	२५१०	व्यस्यतीवर्षिषा	२१५०
विषयानि ईव	२५१०	व्यस्यतीवर्षिषा	२१५०
विषया वृत्तानि	१५५	व्यस्यतीवर्षिषा	१५५०
विषयायाय् वाचमि	२५१०	व्यस्यतीवर्षिषा	१५५०
विषय वृत्त	१५५५५५५५	व्यस्यतीवर्षिषा	१५५०

वयं सीम	११५६	वाक्यम् तु प्रत्यय	११५६
वयं हिला	८२०	वाक्यम् तु प्रत्ययै	११५६ ११५७
वयम् चवम्	१०७२	वाक्यम् वा प्रत्यय	११५६
वयम्: प्राविता	११५६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वयम्पत्नीचभनमसि	४१६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वदन्तौत्तु	११५४	वाक्यम् प्रत्यय	११५६ ११५७
वर्षासि चतुना	११५५	वाक्यम् प्रत्यय	११५६ ११५७
वर्षाङ्क चतुनाम्	११५८	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसन्नाथ कपिखलाम्	११५९	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसन्तेन चतुना	११५९	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसवस्त्रयोदशाचरेण	११५४	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसवस्त्रा ह्यस्त्रम्	११५८	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसवस्त्राच्छून्तम्	११६५	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसवस्त्राच्छून्तम्	११६८	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसवस्त्रा धूपयन्तु	११६०	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसु च मे वसतिथ	१८१५	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसुभ्य चतुनाम्	११६७	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसुभ्यस्त्रा	११६६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसुनाम्नागोऽसि	११६५	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसोः पवित्रमसि	११६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वसु—सि शतधारम्	११६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६ ११५७
वसुभ्यस्त्रादिति	४१६१	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वद्व वपाङ्गातवेदः	११६२	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वद्वन्तो शुभामि	११६४	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वद्वन्तोऽसि पवस्त्र	४१६	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वद्वन्तोऽसि	८१५१ १०७२	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वाचे स्वाहा	११६३	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वाज पुरसादुत	१८२४	वाक्यम् प्रत्यय	११५६
वाङ्मन्त्र मे	१८२५	वाक्यम् प्रत्यय	११५६

संज्ञाभागा
 संहितासि
 संहितो विज्ञप्तमा
 सहायः संवः
 सलातो गभो अदि
 सप्रब्दी
 सप्तु च तभिः
 सप्तुनेन
 सप्रोसा इन्द्र
 सत्यस मं
 सतय्य भद्रि
 सत्यसिच
 सत्वरो अग्र
 सवमत्यतिमह
 स द्रवम्
 सद्यो प्राी
 सप्तमादी
 स न इन्द्राय
 स न वावक
 स नः पितृव
 स नो वयः
 स नो भूवम्य
 सपर्यमाच्छ्रु
 सन अथयः
 सप्तमे अग्र
 सप्तम्यामन्
 स प्रथमी
 स नोअमृदि
 सनयस ईश्या

२१९८ सप्तप्रिदिना
 २१९९ स मन्वरादी पखी
 २२०० सलाक्षाय
 २४१२८ समिर्ष सङ्कपोषाम्
 १११४३ समिद्धि सुव्युह्या
 १२१०४ समिह इन्द्र
 १४१० समिहो अग्रायभि
 २१२० समिहो अग्रिः
 ७३०७ समिहो अग्रियग्रा
 १८१५ समिहो अग्रम्
 ७१५२ समिहो अग्र
 २०३२८ समिहो अग्रि
 २११४ समिन्द्र भो भगवतः
 २४११३ समुद्र च
 १४१४४ समुद्रम्य न्वा
 २११४६ समुद्राम् न्वा
 १०१० समुद्राम् न्वा
 २४११७ समुद्राव क्रियमात्
 १४०८ समुद्रं मे
 २१२४ समुद्रं न्वा
 २१११० समुद्रोत्थित मन्वरात्
 १८१४४ समुद्रोत्थित विज्ञप्तमा
 १०१०७ समुद्रोत्थित
 २४१४४ प्रथमोत्थित प्रतीची
 १०१०८ स सप्तम्य
 २१११४ सप्तम्यती मन्वरा
 ७१२५ सप्तम्यती गोवाम्
 १२१४४ सप्तम्यो गोवाम्
 ७२१२ सुवै विज्ञप्ता

२४११५
 २४१३८
 २४१५
 १२१५७
 २१३
 २०१३६
 १४१५५
 २११२२
 २०१५५
 २१११
 २११३५
 २१११२१
 ८१३५
 ६१२९
 १४१४
 १४१८९
 १८१७
 २४१२९
 ७११३५१२
 १२१२०
 १८१४३
 ४१३५
 १२१३८२४१४७
 १४१२२
 २४११५
 १०१८५
 १०१४४
 २४११६
 २४११६

अक्षय मयच	१८८	सुभि सुखार्थं	३५१३
अक्षय परेभ्यो	३५१४४	शामाः पीता	४११२
अक्षो देवो	३५११२	शाशाक	६१३४
अक्षी भवन्तु	२।१६।११।१०	शिव शक्तिशामान्	१४।३८
अक्षो निवः	३६।८	शकल विद्याः	१५।५८
अक्षो वातः	३६।१०	शोचनी कोक	३५।३
अंवातः शंङ्गि ते	३५।८	शुभ्राली	१५।३६
अतं वो कल्प	१२।३६	शुभ्रश्रीः	१५।३५
अत-मिन्नु शरदो	२५।२२	शुभ्रश्रीना	१५।३४
अमिता नो वनस्पतिः	२१।२१	शुभ्रश्री शार्ङ्ग	१५।२८
अर्धं चस्यो	११।२०	शुभ्रश्रीशक्ति	१२।३६
अर्धार्थव	३।१४-१८	शुभ्रश्रीशक्ति	१५।११३
आदेन्दुभि	२५।११	शुभ्रश्रीश्री	३।१८
आरदेन शत्रुना	२१।२६	शुभ्रश्रीश्री	३।१३६
अिरी मे शीर्षयो	२०।५	शुभ्रश्रीश्री	३।१८
अिस्वा कैन्द्रीयो	२४।५	शुभ्रश्रीश्री	३।१८
अिसेन वक्षसा	१५।४	शुभ्रश्रीश्री	३।१३६
अिसेनो नत्माऽकि	३।६३	शुभ्रश्रीश्री	३।२२
अिसेनो भव	३१।४५	शुभ्रश्रीश्री	४।१११
अिसेनो भूला	१५।१३	शुभ्रश्रीश्री	३।१३५
अिसेनो शक्रं च	४।२६	शुभ्रश्रीश्री	३।४४५
अिसेनो व्योतिश्च	३।८०	शुभ्रश्रीश्री	३।४४५
अिसेनो शुशिक्ष	१४।६	शुभ्रश्रीश्री	३।३११
अिसेनोः	२४।३	शुभ्रश्रीश्री	३।५८
अिसेनं तु	३२।६८	शुभ्रश्रीश्री	३।८२
अिशिरीये षट्तुना	२१।२८	शुभ्रश्रीश्री	३।१३४
अिसेनं इव लुच्ये	३१।४१	शुभ्रश्रीश्री	३।३०
अिसेनोः	३२।२२	शुभ्रश्रीश्री	३।३५
अिसेनं ते लक्ष्मीच	३१।२२	शुभ्रश्रीश्री	३।५५

सविता ते शरीराणि	१३५३	वीरिण तन्व भवता	१२,०००
सविता ते शरीरेभ्यः	१३५५	सुमन्मर्षा वागी	१५,०००
सविता त्वा सवातां	१३५८	गुलाको देवाः	१०,१००
सविता प्रथमेऽहम्	१३६६	गुलातो च' तिवा	११,३००
सविता वरुणो	१३६९	सुवासासन्व विदीम्	११,६००
सवितुस्तु प्रसव	१३७१	सुवासासन्व विदीम्	११,६००
सविता प्रसविता	१३७३	सुपर्षः बर्षोऽमी	१२,०००
सहवाम्पुसस्त	१३७६	सुपर्षः पार्श्व	१३,०००
सुहृदव्या	१३७८-७९	सुपर्षोऽसि भवता	१३,०००
स ह्यन्वाडमर्षः	१३८६	सुपर्षोऽसि बहवाम्पु	१३,०००
सुहृदव्य सहस्र	१३,९०	सुपर्षा प्रजाः	१३,०००
सहसा जातान्	१३९५	सुपर्षिः पतिः	१३,१००
सुहृदोमः	१३९८	सुहृदः कवचः	१३,६००
सहस्रश्रीर्षा पुरुवः	१४०१	सुमिषिवा न वाप	१३,९००
सहस्रस्य प्रमाऽसि	१४०३		१३,९००
सहस्राणि सहस्रशो	१४०५	सुवासासन्व विदीम्	१३,९००
सहस्रव मे श्रुती	१४०६	सुवीरो जीवाम्	१४,१००
सार्कं यन्म	१४०७	सुवासासन्व विदीम्	१४,१००
सा विद्यायुः	१४०८	सुपर्षः सु'सक्ति	१४,३००
सिन्धुसि सपत्न्यः	१४१०	सु'ति' सुमनी	१४,३००
सिन्धुसि स्वाधा	१४११	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि परि	१४१२	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि पृथुसुके	१४१३	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१४	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१५	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१६	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१७	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१८	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४१९	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२०	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२१	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२२	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२३	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२४	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२५	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२६	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२७	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२८	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४२९	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३०	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३१	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३२	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३३	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३४	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३५	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३६	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३७	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३८	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४३९	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४०	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४१	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४२	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४३	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४४	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४५	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४६	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४७	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४८	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४४९	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००
सिन्धुसि सु'सक्ति	१४५०	सु'सक्ति' स्वा	१४,३००

शान्त, निवृत्तपापना नाकमन्वेति ॥ न कि
 कचिद्विधाय शानतमन्वेन दीवता । श्रीता
 नां कर्मणा विप्रः शान्तायां प्राप्नुते प्रथमम्
 ॥ १० ॥

अनादिप्रलयराशौ नवान्ते कर्मणि
 परिभाषितं मन्त्रगणं ब्रह्माण्डः । सर्वमा-
 प्येयं गायत्रं गीतनीयं सर्वैश्वर्यनीश्वरं
 भारद्वाजीयं सर्वं श्रीव्यमामुत्प्रमाद्यैश्चिंतं
 सर्वैः शाङ्गोप्ययं शाङ्गतमाङ्गिरसं सर्वैः
 वाक्यं पाञ्चकुलानीश्वरानीयं सर्वैर्मीश्वरं
 वैद्यं याम्यवस्थीयं सर्वैनादिप्रवेदितं
 आगतं श्रीव्यस ॥ ११ ॥

श्रीतद्योमी श्रीव्यसप्रति वक्ष्यामी
 दीक्षायां नमराप्रविष्णु मायवी प्रायची
 यथाश्रितरीसिद्धित्यच्छिष्टं हवि विद्या-
 मित्रः नीमैः नृपत् प्रातिपद्यै मितिनी
 विष्णुं ह्वनी प्रपद्ये कश्यप आदित्य
 यज्ञिभिः कश्यपमन्वाद्यैः कश्यपह्येत्या
 मिष्टम् अपरीचीनीश्वरस्थीः श्रीश्रीः श्री
 मती प्रायचीविदितिवाम आदि वैश्वीः श्रीराशे
 अतिममती अतुर्भिः कश्यप श्रीकश्यप
 संपन्नैः प्रकटी अभिप्रपे प्रकटी माचर्षी
 र्हेमायां नाकाशानिमज्जती पुत्रोः प्रकटी
 शान्तकारण आनवोऽदिः अतिविशिन
 मिश्रप्रतीः आश्रयशक्तिः अस्मान्मन्त्र मन्त्र
 शायी चूति विप्रमति दीदिवायन
 आदि-वोऽतिह्वति विप्रमति श्रीश्रु
 कृष्ण अति मी आपुतानीनां नृप मन्त्र
 नववी कल्पति कश्यप आकाशा विप्र

दीवा काङ्गतिः शान्ताधिमी पुत्रोः प्रकटी
 नाश्रुवीची दिशि विप्रमि कश्यपेषु श्री-
 आश्रय एते कोशाः अक्षति वज्रमिः कानि
 परावः अक्षरैः श्रितिकृति नवशासने
 शैलिक्रम प्रजापतिवृत्तकानि नववन्दीप
 लियामं श्रीव्यसामनेः वायुस्थानि क
 शक्ति ॥ १२ ॥ अक्षिभिरुपवाचित वाक्य
 अक्षरं कश्यपिध्वजमहिमा दीवताः कश्य-
 प्रकाङ्गान्यकमीर्षीनवीशतक विप्रकाः ।
 अक्षयितकश्रीः श्रितमन्त्रां च विप्रान्त्र नृप-
 विविधक्यपदीनादि कश्यपि मन्त्र कश्यप
 प्रः । अक्षाप्रजापत्यं अक्षाप्रजा कान्ता
 कश्यपुक्षयिनीर्षीनवीशतं मरीचि स्थीन
 तिवीर्षीनवीशतं कश्यपुक्षयि मन्त्राक्षरी
 शान्तन मरदापी श्रीश्रु विप्रमिः कश्यप
 शयी मन्त्रिकैः कश्चिद्वज्रकपी शान्तिन ।
 मायवी कश्यपिः प्रिदीवताः मिश्रि विप्रक-
 द्वेवंधैः अक्षिष्टं श्रितिवामं श्रीव्यसप्रुष्टी वृ-
 कती वृक्षप्रतिभु शान्तीवृत्तकश्यपे श्रु-
 वायुधिमौ मन्त्रं विष्णुमन्त्रिष्णु श्रीश्रुषं
 मनीशान्द्रायण श्रुतिमिः कश्यपं प्रजाप-
 तिन प्रची कश्यपमन्त्रिष्णु श्रीश्रुषं कश्यप-
 वृक्षप्रतिभु विष्णुं श्रीश्रुषं कश्यपमन्त्रिष्णु
 मन्त्रं विष्णुं श्रीश्रुषं कश्यपमन्त्रिष्णु
 मन्त्रं वादधीः प्रजा विष्णुमन्त्रिष्णु वि-
 कश्यप वायुमन्त्रिष्णु मन्त्रिष्णु मन्त्रा
 अक्षरं कश्यपि दीवनेश्वरं कश्यपुष्टी
 कश्यप विप्रमन्त्र कश्यपमन्त्रिष्णु
 मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
 विष्णुमन्त्र विष्णुमन्त्रिष्णु मन्त्रिष्णु मन्त्रिष्णु

ह्रीं तनू नपात सूतिभि	२८२	ह्रीं चिन्वी क्षामका	२१/३६
ह्रीता यक्षन् तनू नपात्	२१/३०	ह्रीं च० का० कुविद्या	२१/३७
ह्रीं तिष्ठी	२१/३०/३२/८८	ह्रीं च० सरस्वती	२१/३८
ह्रीं लक्षारमिन्द्रम्	२८/२	ह्रीं वृद्धाभिः	२८/३
ह्रीं पेशसती	२८/२१	ह्रीं इक्ष्वाकु	२१/३९
ह्रीं प्रवृत्तसा	२८/३०	ह्रीं इन्द्रा' क्षाहा	२८/३९
ह्रीं प्रजापति'	२१/३४	ह्रीं इन्द्रा' वरुणका	२१/४०
ह्रीं समिधाग्रिम्	२१/२९	ह्रीं ईश्वरान्वीक्षित	२८/२६
ह्रीं समिधानम्रपृष्ट	२८/२४	ह्रीं ह्रीं वन्द्य	२८/३६
ह्रीं समिधेन्द्रमिह	२८/२	ह्रीं श्रीश्री न श्रीश्री'	२८/३६
ह्रीं सरस्वतीश्रीषस्य	२१/३४	ह्रीं सूर्यविद्यः	२१/३४
ह्रीं सुपेशसा सुशिक्षे	२८/२६	ह्रीं देव्या	२१/३६/३७/८८
ह्रीं सुपेशवीवे	२१/३५	ह्रीं शक्ति' कर्णिका	२१/३३
ह्रीं सुत्राईवम्पूष	२८/२७	ह्रीं शक्ति' वीन्द्र	२८/३४
ह्रीं सुरेतस	२१/३८	ह्रीं शक्त्याति'	२१/३४/३५/८०-३३
ह्रीं सुरेतसन्नुष्टार'	२८/३२	ह्रीं शक्त्याति' मणि	२१/३६
ह्रीं खाहा कृतिरग्रिम्	२८/३४	ह्रीं शक्त्यातीः	२८/३८
ह्रीं शक्ति' खाहा	२१/३०	ह्रीता वरुणका' व'	२१/३९
ह्रीं शक्ति' खिष्टकृतम्	२१/३०	इति मन्त्राणां सूची समाप्ता ।	

अथ सर्वागुक्तामन्त्रिकोक्तं ह्यन्दो देवतमार्गम् ॥

अथातोऽह्यन्दो देवता गायत्र्या अत्रि-
 रश्चिहः सवितागुष्टुमः सीमी बृहत्या
 इन्द्रस्यतिः पङ्क्तो वरुणस्यिष्टुम इन्द्रो
 जगाथा विश्वे देवा विराजो मिवः
 खराजो वरुणोऽतिह्यन्दसः प्रजापति
 विह्यन्दसो अयुर्विपदायाः पुरुष एव
 वदाथां ब्रह्मा । सर्वा ऋषि आशेष्यः
 सर्वाश्च यजुंश्चि गायत्र्याणि सर्वाश्चि
 अमन्त्रिण सौराश्चि सर्वाश्चि ब्राह्मणाणि

१ । खाहाकारणादिबन्धुत्वात्का विश्वे-
 देवाः । अमन्त्रिणो मन्त्राणां ईश्वरता
 वेदितव्याः सत्राणां मन्त्रिण ईश्वरता ततो
 अविज्ञेयते देवतागविराजो वै । अर्थाति
 देवाणां अविर्गं कथन्ते । आभासमपि
 भास्यतीति मन्त्रदेवततः सीमाश्चि कोक्ति
 ईश्वरपीठानि ॥ तस्माच्च ईश्वरता वेद्या
 मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवता-
 आभासमन्त्राणांमन्त्रिणश्चाति ॥ अन्वयः-

ऽष्टकस्य	विवाहपूर्वा ।	वाङ्मिनकधी	मानसपदा ।	अदिनकस्य	की च ही
ऽष्टकस्य	श्रीतयती	यतीऽष्टकस्यै	महाभती	वृत्ती ।	कचली कसक, कर्का
श्रीति ।	अन्तरेऽष्टका	मानसस्य महा	वृत्तौ	नवकथ	पदस्यका वा नव्या-
वृत्तौ ।	मध्य	मानसस्य	व्यसन्ध्या ।	कृति ४	वाङ्मिनकीः वाङ्मिनस्यै च
वायी	व्यसन्ध्यावत्कालस्य	पञ्चम्या	वृत्तौ	वृत्तस्यै	कालस्यै च
विवाहपूर्वा	वा ॥ ३ ॥	कसस्यै	कसती ।	कीवा	कालस्यै च ३ ॥ ३

इति वाङ्मिनकधीः पद्यस्य ॥ ३ ॥

मयो ब्रह्ममयसो ओमयोऽब्रह्ममयः मन्त्रुः
 ब्रह्मवाच्येति । ब्रह्मादित्यब्रह्मवाच्ये
 नातपस्त्रिने नासंबद्धरीयिताय नापब्रह्म-
 ऽनुब्रयादनेनाचीतेन चान्द्रायथाप्यं प्रम-
 मवाप्नोति अनेन च सत्यमन्त्रावेन ब्रह्मचः
 सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥
 इति सवौकमन्त्रिकायां अनुब्रवीऽध्यायः ॥
 अथ हन्दासि गात्राणां पञ्चमः
 बृहतीपञ्चमिष्टकागन्धतिजगतीयकथ्येति-
 कथ्येष्टाव्यष्टिधृत्यतिथयः कृत्तिप्रक-
 त्याकृत्तिविकृति संकृत्यामिष्टकानुक्तययनु-
 किं श्रव्यचारादीनि चतुश्चराणि । जग-
 धिकीनेत्रिणि मिदृङ्ग, रिजौ ब्रह्मा विराट्-
 खराजौ । पादपूर्णाथं तु चैप्रसंयोने-
 काचरीभावानुव्यञ्जितः । आद्ये तु सप्त-
 म्ये पादविशेषात्संशान्तिश्रीवासानुक्तान-
 मन्त्र एवोदाहरिष्यामो विराट्कृत्तया वि-
 राट्स्थानाथ बह्वन्म अपि त्रिष्टम एवैव-
 द्वेय तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वै-
 राजवंष्टुभजागता इति संज्ञा अनादिशे-
 ऽष्टाक्षराः पादाश्चतुःपादाश्चऽथः ॥ १ ॥
 प्रथम हन्दाक्षपदा गायत्री । पञ्चकाय-
 त्वार, षट्कशैकश्चतुष्को वा षट्पञ्चलिः ।
 षट्सप्तैकादशा उच्चिरगर्भा । त्रयः स-
 त्त्का पादनितृन्मध्यम, षट्कशेदतिनि
 चृहृशकशेद्यवमध्या यथास्तु षट्सप्त-
 काष्टका सा वर्षमाना विपरीता म-
 तिष्ठा । द्वौ षट्को सप्तकशेति त्रवी-
 कशौ ॥ २ ॥ द्वितीयसुष्टिक् विपदाश्वी

वाद्मक । आद्ये चतुर्षु अक्षिणाध्याय-
 ये त्वकृत्तु । त्रैलोक्यानाथ ॥ कश्चपन्-
 कृत्तिनेकाश्रिणी ३३ मत्ककानुशिरा
 मन्त्रं चैत्यगी यत्रमध्यायः पञ्चकशको-
 ऽष्टका अनुष्टुबमर्गा । अनु मन्त्रकीयि
 शैव ३ ३ ३ ज्ञानीमन्त्रुत्तु । पञ्च पञ्चका-
 षट्कशैकी मन्त्रापदपञ्चिकाः । ज्ञानत-
 वष्टक कृतिः । मन्त्रे चैद्वहृद पिपीकि-
 काजन्मा । मन्त्रकीमेव ज्ञानतः चाधि-
 रात् । मन्त्रैराजमन्त्रोदशैमंष्टकया । दश-
 काश्वी विराट्शिवमन्त्रा वा ३३३ अनुब्र-
 वीतौ द्वौचौ वादकथ । आद्यं चतु-
 षुकात्तु बृहतीः । द्वितीयक श्वक्याश्च-
 रीबृहती कन्धोदीवी वा । अन्त्रे चैदप-
 रिहादबृहती । अत्रिमीमंथे दशकी
 विहादबृहती । विहायतीथं बृहती ।
 मवीदधिमीमंथे षट्कः । द्वितीयकमध्या ।
 मन्त्रादशैकादशाक्षिणी विषमपदा । च-
 तुर्मेवका बृहती ३ ३ ३ पञ्चमं पञ्चलिः
 पञ्चपदा । अथ चतुःपादाः विराट्क-
 श्वा । चतुर्णी ज्ञानती सतीबृहती
 तुगी चाधिपरीताथी शैव प्रकारपञ्चि-
 कन्धी चैदासावपदार्गकरापन्धी चैदसा-
 रपञ्चकर्मध्यामी चैद्वहृदपञ्चलि ३ ३ ३
 षट्कं विष्टुप् वैष्टुमपदा । क्षीण ज्ञानती
 यथा सा ज्ञानती ज्ञानती वैष्टुमे विष्टुप् ।
 वैराजी ज्ञानती चाधिधारिणी । मन्-
 की वैराजकैष्टुमथ द्वी वा वैरागी मन्-
 काशैष्टुमथ विराट्कर्मैकादशिनकश्वी-

श्रीशतयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता भाध्यन्दिनीशाखा ।

*** ९९९९९९९९ ***

प्रथमोऽध्यायः ।

इति ॐ । इवे त्वा । ऊर्जे त्व । वायव स्थ ।
देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणा
आप्यायध्वमघ्नान् इन्द्राय भागम् जावतीरनमीवा
अयक्ष्मा मा वस्ते न ईशत माघशंसो ध्रुवा
अस्मिन् गोपती स्यात् बह्वीः । यजमानस्य प्रशून्
पाहि ॥ १ ॥

प्रथम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्तीवटमाधवीयम् ।
यसुर्मनूनां विच्छिन्नामि चार्थे परोपकाराय निजेषणाय ॥ १ ॥

दूरादभ्यां निर्धूय क्षपां क्षत्वा ममोपरि ।

विन्तोक्त्वो वेददोषोऽर्थं बुद्धिमन्निर्दिजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादी ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्
मनुष्यान् विचिन्व्य तत्क्षपया चतुर्धा व्यस्य ब्रह्मयज्ञुःसामाथर्वा-
ख्याश्चतुरो वेदान् पैश्वैशम्पायनमैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमात् उप-
दिदेय ते च क्षत्रिण्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशास्त्री वेदी
कृतः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः
क्षत्रिण्येभ्यो ब्रह्मवेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केन्द्रधि हेतुना

युज्यते—इत्युक्तेषु । [अणु० १, १] तस्माद्देवमन्त्राणाम्ब्रह्मा-
दिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यक्रमन्यथा फलवैफल्यात् । तत्र यजुर्वेद-
मन्त्रेषु कानिचित् यजूषि काश्चन ऋवः । तत्र ऋवां निय-
ताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् ।
यजुषां षडक्षरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन
द्वैव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु हीता
यच्चहनस्पतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दः-
कल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिक्वण्डिकासेति
दर्शपौर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवताः
प्रजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमक्वण्डिकाषट्कम्पित्यन्न-
मन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूषि
एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं
छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु छन्दांसि
वक्तव्यानि । तत्राद्यायां क्वण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वी
त्रयक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थी द्विषष्ट्यक्षरः । पञ्चमो
नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः ।
यत्र क्तस्त्राङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र
विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते
सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति । तत्र यद्यपि क्ताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधि-
कारादादौ अन्नराधानमन्त्रा वक्तुमुचितस्तथाप्याधाने पव-
मानेष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टी-
नाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीया-
दिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं
शुक्ताः । ते शिवेत्वादयः ॥—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्रयक्षरौ मन्त्रः ।
तस्य दैश्वनुष्टुप्छन्दः । शास्त्रा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनि-

क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्करं प्रस्वशाच मरुधातं त्यजेति । स
योगसामर्थ्यान्पूर्त्तां विद्यां विधाय सङ्गवाम । वान्तानि यजुंषि
गृह्णीतेति गुरुत्वा चम्ये वैशम्पायनमिच्छादित्तिरयो मृत्वा
यजुंषि अभक्षयन् । तानि यजुंषि बृहिसामिच्छात् कृत्वा
जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्करः सूर्यमाराध्य चम्यानि
शुक्लानि यजुंषि प्राप्तवान् । तानि च जातान्योषेयक्राव-
माध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च
श्रुतिः [उच्यते ० माध्य० ५, ५, १३] आदित्यानेमानि
शुक्लानि यजुंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्करेणानुष्ठापयन् इति ।
अस्यार्थः । आदित्यादधीताद्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि ।
वाजस्याकृत्वा सनिर्दानं यस्य स वाजसनिपतदपञ्च वाज-
सनेयस्येन याज्ञवल्करेण शिष्येभ्य आख्यायन्तं कथयन्
इत्यर्थः । तत्र माध्यन्दिनेन महर्षिणा चम्यो यजुर्वेदशास्त्रा-
विशेषः माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्करां न बहुभ्यः शिष्येभ्य
उपदिष्टः तथापि ईश्वरहृदया माध्यन्दिनस्यश्चिन्तया सांके
प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं वेदोऽधीतन्तं विदन्ति वा शिष्यपर-
म्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना कथयन्ते ॥

अतएव 'साध्याद्योऽध्येतव्यः' इति [ब्र० ब्रा० ११, ५, ६,
७] स्वशाखाध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रव्युत्पत्त्यु-
देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधीयन् चम्येन दोषश्च
अस्व । 'एतान्यविदित्वा वोऽधीतेऽनुकृते जयति कुर्वीति यजते
यांजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं वातवामं भवत्सवान्तराश्वमर्से
वापयते स्थाणुं वर्द्धति प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति
क्रात्यायनोक्तोः । [अनुक्रम० १, १] अद्यादित्याने फलवृ-
त्त्यात् । अथ विद्यायेतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्व
योऽथविस्रस्य वीर्यवृत्तं भवति जपित्वा बुद्धेहा तत्फलिन

नार्घा मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं
 शाखान्मन्धूष्याद्यपनयनम् । इदं पञ्चाक्षरमित्यर्थः । ऊर्जे त्वा ।
 शास्त्रेव देवता । हे शास्त्रे ! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि ।
 किमर्थम् 'ऊर्जे' ऊर्जे बलप्राप्तययोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्य-
 पश्यादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा ।
 प्राणयति प्रकर्षणं चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जला-
 ऋको रस ऊर्जशब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमाज्मि ।
 यो वृष्टादूर्ध्वं जायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः [१. ७, १, २] ।
 एतन्मन्त्र इयपाठेन ध्वर्व्यैरेषमागमनं बलकरमाज्यक्षीरादि-
 रसञ्च यजमानं सम्पादयत्येव । 'इपे त्वोर्जे' त्वेत्याहेषमेवोर्जे,
 यजमानं धाति' इति तित्तिरवचनात् । कात्यायनः
 [४. २, ७] 'माहृभिर्वसान संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति
 वायवस्थिति' । वायुदेवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति
 वायवो गन्तारः । हे वत्साः ! यूयं 'वायवः स्थ' माहृभ्यः
 सञ्जायात् अन्यत्र गन्तारो भवत । माहृभिः सह गमने सति
 मायं ढोढो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा । वायुसादृश्याद्-
 वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिर्बुध-
 च्छतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति । एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूत-
 गोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां
 यथा स्निग्धासायं शृङ्गनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तद-
 भावात्सिवावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता ।
 तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्नावयवानिव पशून्
 पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । तथा पालनाय पशून् वायवे
 समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते ।
 तदुक्तं तित्तिरिणा वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षो-
 ऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति ।

येन । आन्हादीनामपि तद्विमानिनां देवत्वम्
 सत्त्वेवतात्वम् । आन्हादिनां देवत्वमिति आन्हाद्योक्तः ।
 अद्वयवैवाच्येऽनुवृत्तिरिति श्रुतेः । तस्मात्तद्वैवाच्यपदस्य
 युवादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयामं चिन्तौ-
 मुद्रमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा दर्शयामाये ममाग्नेर्वर्ष
 इति [कात्या० २, १, ३] मन्त्रेण अग्निपु संमिदाधानकृत्त-
 न्मन्त्रेण कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयामी होत्रि च हवींषि
 सन्ति । पान्नेयोऽष्टाकपाक ईर्षं दर्शयाम्यय इति तत्र प्रति-
 पदि इधि होतुं दर्शो निव्यत्वे रात्रावासावास्यायां नभो
 दोग्धव्याः । यद्दोहनायं प्रातर्होत्रिकदोहादूर्ध्वं समाह्वयः तत्र
 चरन्तो वरुणं स्वमाह्वयः पलाशयाववापाकरवायाः । तदूर्ध्वं
 पलाशयाववाह्वयेदनम् । वायव्या पश्चिमं विधाय यदा दिवः
 सीमन्तप्राप्तता तदा तत्पदमभिसावतं ततः पलाशोऽभवदिति
 श्रुत्या [श्र० ब्रा० १, ७, १-८, २, १०] पलाशस्य प्राशयस्यं
 अङ्गुलघोक्तं तस्मात्पलाशयाववाह्वयेदनम् ॥

पदमभिसावः—क्रियापदाध्याहारः । ई प्राप्तेः 'इषे'
 इत्ये 'त्वा' त्वां क्षिनञ्चि । इषते आह्वयते सर्वेर्षीणादि-
 धन्वनिष्पत्तये सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्षाह्वयता । अर्षिच क्षिप् ।
 इषते तद्वत् इदाह्वये त्वेति श्रुतेः [१. ७. १, २] । पद-
 यास्तच्छिनन्ति प्रामोक्षीं वेधे त्वेत्सूर्णं त्वेति वा क्षिनञ्चि
 इति , वेधस्योः । साकाह्वयत्वात्सकमयामीति कोत्तर इति
 कौत्समस्योक्तोः (कात्या० ४, २, १-३) । क्षिनञ्चि
 क्रियाम्पदमध्याह्वयत्वम् । कात्यायनस्य उक्तम्—पलाश-
 यस्याः प्रामोक्षस्या वायु विकल्पिता । तदूर्ध्वेदने इषे त्वोर्णं त्वेति
 दौ-स्यो, क्षिन्वित् । तयोः क्रियापदाह्वयत्वादर्थावभाषाय
 क्षिनञ्चि इति पदमध्याह्वयत्वमित्येवः पद्यः । इषे त्वेति ह्येद-

न्या युष्माकं पत्यार्वास्मिन् यजमानं भूवाः शाश्वतिकीः बह्वी
 बहुभिधाः स्यात् भवत ॥ का० [४, २, ११] 'यजमानस्य पशू-
 नित्यग्नागारस्यान्वतरस्य पुरस्ताच्छास्त्रामुपगूहतीति' । हे
 पलाशशाखे ! त्वमुक्तप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज-
 मानस्य पशून् अरुण्यं मञ्जरतशोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष ।
 शाखया रक्षिता गाया निरूपद्रवाः सत्यः साथ पुनरागच्छन्ती
 न्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनी देवता
 मुद्दिश्येवमुक्तम् । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्र
 दृष्ट्या विष्णुमन्त्रिप्रमभिप्रत्य विष्णुं सखाध्य षोडशोपचारान्
 विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इपे' इपेरिच्छार्थस्य कर्मणि
 क्तिप् । क्तिप्त्वाद्पधाया गुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्यकवचनम् ।
 इपग्रन्थगत इकारा पातुस्वरण प्रातिपदिकस्वरण चादात्तः ।
 स्वरविभो व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६, १, २२३
 परि० १] चतुर्थ्यकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनु-
 दात्तो सुष्यताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे
 प्राप्तेऽपि माविकाचस्तृतायादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १,
 ११८] । तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितौकारोऽनु-
 दात्तः [पा० ६, १, १५८] । यद्यप्येकशब्देन इयोरुदात्तयो-
 रन्यतरो यः काऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बली-
 यानिति न्यायेन [पा० क० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत
 उदात्त एव प्रबलः ॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तगिदं
 पदं सम्पन्नम् । 'त्वा' । यूपेर्भजनार्थस्य शुभसिध्यां मदिमिति
 [ष० १, १३ ७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य शुभच्छब्दस्य द्वितीयायां
 त्वति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरण यद्यपि उदात्तः प्राप्त-
 स्थापि अनुदात्तं सर्वभपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ

यदा दृष्यमन्वयायाइति तत्र तन्नाशब्दे चरित्वा मायिकान्मे वायु-
वेदीन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रदर्शयित्वा वायुरूपत्वं
सुच्यते । कात्यायनः [४, २, ८. १०] देवा व इति मातृषाम्
एकां व्याकृत्यैन्द्रश्चरति मातृन् वेति । अस्यार्चः । पृथङ्मुक्ता
च्छाखयोपसृशतीति पटद्वयमनुवर्तते । वामाना मातृणां
या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गा व्याकृत्य पृथङ्मुक्त्य देवो
व इति मन्त्रेण शाखयोपसृशत् । तथा सति गोमन्त्रादधि-
रूपं हविरैन्द्रं मातृन् वा भवतीति । देवो व इति मन्त्रस्यैन्द्रो
देवता । षू प्रेरणे । सूत्रति स्वप्नस्थापाथि प्रेरयतीति भवित्वा ।
देवः द्योतमानः परमेश्वरः । ॐ गावः ! वो मुषान् पार्षयत्
प्रभूतदणोपेतं वनं गमयत् । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्षेथ ।
चतुर्विधं कर्षे । अग्रशस्तम् । प्रशस्तम् । श्रेष्ठम् । श्रेष्ठतम-
श्चेति । लोकविरुद्धं बधबन्धचौर्यादिकमग्रशस्तम् । लोकैः स्नाय
नीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । क्लृप्तं वापीकृतपतङ्गा
गादिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तत्र लक्ष्यम् ।
यज्ञो वैः श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१. ७, १, ५] । ॐ अग्नाः
गावः ! गोबधस्योपपातकरूपत्वाद्दन्तुमयीष्या अग्ना उच्यन्ते ।
तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं
दधिरूपहेतुं चौरम् आप्यायध्वं समन्ताद्दधेयध्वम् । सर्वाण्यपि
गोषु प्रभूतचौरं कुरुत । आप्यायी तस्यो [धा० १४ १०] ।
वोः मुषानपहसुं स्तेनचौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् ।
अर्च्यसः अचेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रा
दिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् । कीदृशीर्युषान् ? प्रजा
(वतीः बह्वपत्याः । अनमीवाः अर्मीवा व्याधिः स नास्ति यासां
ताः अनमीवाः क्लामदुष्टत्वादिक्लृप्तरोगरिताः । अयच्छाः
अक्ष्मा रोगराजः प्रवक्षरोगरहिताः । किञ्च । यूयं नोपती

युक् । पुगन्तेति [पा० ७, १, ८६] शुणः निघातश्च । 'श्रेष्ठ-
 तमाय' प्रगस्यशब्दादतिगायने तमत्रिष्ठनावितीष्ठन् [पा० ५,
 ३, ५५] प्रगस्यस्य अ [पा० ५, ३, ६०] इति आदेशः ।
 जित्वादेर्नित्यमित्वाद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १८७] । ततः
 पुनः तमप् । तस्य पिप्वादानुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः
 पूर्ववत् ॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् निष्वादाद्युदात्तः ॥ 'आ'
 उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' षोप्यायो वृद्धो । हेतुमति णिच्
 [पा० ३, १, २६] । तस्य छन्दस्युभयथेत्याहधातुकत्वात्
 [पा० ३, ४, ११७] णेरनिटीति णिनोपः [पा० ६, ४, ५१] ।
 निघातः ॥ 'अघ्नराः' अघ्नरा अहन्तव्या भवत्यवर्त्तौति वेति
 यास्कः [निरु० ११, ४३] । अघे नञि वोपपदे हन्ते-
 रघ्नरादयश्चेति [उ० ४, ११३] यगन्तो निपातः । सम्बुद्धि-
 त्वादान्मन्त्रतस्य चेति [पा० ६, १, १८८] षाष्टमिको
 निघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्ये इन्धो दौप्तो वा ।
 इन्द्रति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋञ्जेन्देत्यादिना
 [उ० २, २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातः । निष्वादाद्यु-
 दात्तः । स्वरितप्रचयो च ॥ 'भागं' भज भागसेनवयोः । अक-
 र्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १८] ।
 निष्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तो-
 षात्तत्वम् [पा० ६, १, १५८] ॥ तस्यामिपूर्वं इत्यमा [पा०
 ६, १, १०७] सङ्कादेश एकादेशोदात्ते नोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा० ८, २, ५] ॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा०
 ३, २, ८८] जर्मेर्ङप्रत्ययः ततष्टाप् । तेन सङ्कादेशेऽप्युदा-
 त्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्यात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [पा०
 ५, २, ८४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [पा० ८, २, ८]
 इति मस्य वः । उगितश्चेति डीप् [पा० ४, १, ६] । मतुप्-

सत्यां [पा० ८, १, १८] त्वामी द्वितोयाया इति [पा० ८, १, २३] त्वादेयविधानादयं शब्दाऽनुदात्तः ॥ ऊर्जं । ऊर्जं बलप्राप्तयोरस्मात् क्विप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राचवन्तं वा करोति इत्यूर्क् भवम् । ऊर्गित्वञ्जनामोर्जयति इति सत इति यास्कः [नि० ८, २७] । स्वर इयेवत् । संहितार्था तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाग्रशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जं इति अकारस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, १८] प्रचयाभिधायामेकान्युतो प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनोचोऽनुदात्तो भवति [पा० १, २, ४०] अग्रिमस्य त्वाग्रशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरा ऊर्जनीयाः ॥ 'प्रायक्' कातीर्गत्वार्थात् क्वायाजिमिस्वदिसाध्मशुभ्य उचित्यत् [उ० १, १] । सति प्रिष्टप्रस्वस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । असः सुप्रादनुदात्तत्वम् । अस्मि चेति [पा० ७, ३, १०८] गुणोऽवादेष्टे च स्वामिन्तरतस्य इति [पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाति वायव इति मध्योदात्तं पदम् । असः स्वरितत्वं पूर्ववत् । 'स्व' अस्तेर्लिटि शपो लुक् असोरलोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४ १११] । तिङ्ङितिङ्ङ इति [पा० ८, १, २८] निष्ठातः ॥ 'देव' पचादित्वाद् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः [पा० ६, १, १६३] ॥ 'व' बहुवचनस्य वस्वसावित्त्वानुदात्तो वस्वद्वेषः [पा० ८, १, २१] । 'सविता' षू प्रेरणे । स्व, क्त्वचाविति ङ् [पा० ३, १, १३१] । इडात्मः । चित्त्वात्तन्तोदात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाच्चाभिवर्जमित्त्वाद्युदात्तः [फि० ४, १३] 'भर्षयतु' ऋट् गती । हेतुमति चेति चिच् [पा० ३, १, २६] । चर्त्तिङ्गीब्रीरीङ्गुयीष्माङ्गातां पुग्च्चाविति [पा० ७, १, ३६]

‘बद्धीः’ बहुशब्दात् वीतो गुणवचनादिति [पा० ४, १, ४४]
 ङीष् । वा छन्दसाति [पा० ६, १, १०६] जसः पूर्वसवर्णत्वम् ।
 प्रत्ययस्वरेणास्तीदात्तः ॥ ‘यजमानस्य’ पुङ्यजोः शानन्निति
 [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ ‘पशून्’
 पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिष्टशिकमौत्यादिना [उ० १,
 २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेणास्तीदात्तः ॥
 ‘पाङ्घि’ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङनिङ्ङः । एवमग्रे पदस्वर-
 प्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि । द्यौरसि पृथिव्यसि मात-
 रिष्वनो घर्मीऽसि विष्वधा असि । परमेगा धाम्ना
 ट्स्व मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ २ ॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्र-
 मस्यां बध्नाति कुशो विवृहेति । वामयति वृष्ट्यादिद्वारा
 स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य
 पवित्रमसाति श्रुतेः [१, ७, १, ८] । यज्ञशब्देन तदीयह-
 विद्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दभमय पवित्र ! ‘वसोः’ इन्द्र-
 देवताया निवासहेतोः पर्यसः शोधकं ‘पवित्रं’ त्वम् ‘असि’ ।
 अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नेयात् । हौ
 कुशो कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का० [४, २, १८] द्यौर-
 साति स्थाख्यादानमिति । यस्यां स्थाख्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्-
 ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि ! सृजन्ताभ्यां निष्पन्ना त्वं
 ‘द्यौरसि’ जनहेतुवृष्टिप्रदद्युलोककृपासि । द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्व-
 मस्यामुपचर्यते । तथा ‘पृथिव्यसि’ पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया

छीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव । वा छन्दसीति [पा०
 ६, १, १०६] पूर्वसवर्षदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवाः' अम रोमि ।
 अमीरीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा । शेषावङ्गलिङ्गाद्यावापा-
 मीवा [उ० १, १५२] इत्यमीर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः ।
 तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासश्च चत्वन्ता-
 दात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २—२६२] । तदपवादेन बहु-
 व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तादात्तत्वम् [पा०
 ६, २, १७२] ॥ 'अयस्माः' तद्वत् स्वरः ॥ 'मा' निपातत्वादा-
 द्युदात्तः ॥ 'स्तेनः' स्तेन चोर्थ्ये । स्तेनयति चोरयतीति
 स्तेनः । पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईयत' ईव
 ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्लुङ्ङि इति कङ् [पा० १, ४, ६] ।
 व्यत्ययो बहुलमिति [पा० १, १, ८५] बहुवचनम् । न
 माख्याने इत्यङ्भावः [पा० ६, ४, ७४] । निष्ठातश्च ॥
 'अवशंसुः' अव पापकरणे । पचाद्यजन्तोश्चशब्दोऽन्तो-
 दात्तः । अवशंसति इच्छतीत्यवशंसः । शंसि इच्छाशान् । अच् ।
 तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्त्रैर्ये । इगुपधश्रापौस्वरः क इति
 कः [पा० १, १ १३५] । प्रत्ययस्वरिचान्तोदात्ता ध्रुवशब्दः ॥
 'अस्मिन्' इषो दनुगिति एतर्दमुक् । अन्तीदात्त इव-
 शब्दः । तस्मात् डेरस्मिन् । तस्य ऊर्द्धिदम्बहाद्यप्यन्तेषुम्बः
 [पा० ६, १, १७२] इत्युदात्तत्वम् ॥ 'गोपती' नमीर्डीरिति
 [उ० २, ६६] गोशब्दः प्रत्ययस्वरिचोदात्तः । नवा पतिरिति
 तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २,
 १८] । स्वात् । अस्तेः प्रार्थनायां ङिङ् । तस्यङ्गमिषां [पा०
 ३, ४, १०१] यासुष्ट्वा सन्तोपोऽज्ञोपच । तिङ्ङितिङ् ॥

ममि स॒हस्र॑धारम् । दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता पु॑नातु
वसोः॑ प॒वित्रे॑ण श॒तधा॑रेण सु॒प्वा । काम॑धु॒न्नः ॥३

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्यां
करोत्युद्वेति । अस्यामुखायां स्थापनोपस्य पवित्रस्य प्राणशतं
सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वोदगप्रत्वं विकल्प्यते । हे
शास्तापवित्र ! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं
'पवित्रं' त्वम् 'असि' । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह
स्थाल्यां पततां लणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीर-
शोधकत्वम् । किम्भूतं पवित्रम् ? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा
यस्मिन् । तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां
पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोध-
कत्वमाहर्तुम् । वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांस-
मर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१] ॥ का० [४, २, २३] 'देव-
स्त्वेत्यामिष्यमानं जपतीति' । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां
मिष्यमानं हे क्षीर ! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शत-
धारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु । सुप्वेति
पवित्रविशेषणं सुहु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'मुडागमाभाव
पार्श्वः' ॥ का० कामधुन्न इति प्रश्न इति [४, २, २४]
एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारमत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः !
विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां गाम्' 'अधुन्नः' दुग्धवा-
नसि ॥ ३ ॥

सा वि॒श्वायुः॑ । सा वि॒श्वकर्मा॑ । सा वि॒श्व-
धायाः॑ । इन्द्र॑स्य त्वा भा॒गं सोमे॑ जा॒तं न॑च॒मि
विष्णो॑ ह॒व्यं र॑क्ष ॥ ४ ॥

मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०) मातरिश्चन इत्यधिस्यतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारादिहृद्य तेषु खामधिस्यति । हे उखे ! त्वं 'मातरिश्चनः' वायोः 'घर्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मानयन्तरिक्षे गर्भमिति निष्पन्नवस्त्रेषां करोतीति मातरिश्चा वायुः । घर्मः । हृत् चरषदीयोः । घर्मः दीपकः । सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्त्रानि ! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायार्घर्मरूपसि ॥ यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखायाः उक्तम् । अत्र मातरिश्चनो घर्मोऽसीत्स्वन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्यादेसां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा घर्मि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकद्वयरूपत्वात् । किञ्च 'परमेण धान्ना' उत्तमिन् बहुश्रीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे ! त्वं "दृं ह्रस्व" दृढा भव त्वन्निष्ठस्वश्रीरस्य गमनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण श्रीरं गन्तेत् । इह हि ह्रस्वि ह्रस्वाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि ह्रस्वर्यस्तथापि दाक्ष्यं सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दाक्ष्यं नाम काकह्रस्विरेव भवति । किञ्च । हे उखे ! 'मा द्वाः' कुटिला मा भव । ह्रस्वः कौटिल्ये । यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवार्युत्तमस्य सत्यां तत्स्वं श्रीरं गन्तेत् । अतः श्रीरधारणाय दाक्ष्यंमकौटिल्यं चार्थं ते । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यज्ञमानः 'मा द्वापौत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठश्रीरस्त्वन्नेनानुष्ठानविज्ञ एव यज्ञमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दाक्ष्यं न कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थते ॥ २ ॥

वसोः पृथिवी मसि अतन्नात् वसोः पृथिवी-

भावितं जीर्णं सद्बलहेतुर्भवति । तथात्र दधिशीषस्य भाव-
नया सोमत्वम् ॥ का० [४, २, ३४] 'सोदकेनापि दधात्यमृष्-
मयेन विष्णो हव्यमितीति । 'हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' क्षीरं
'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा
अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा
प्रार्थते ॥ ४ ॥

अग्ने^१ व्रतपते व्रतञ्च^२रिष्यामि तच्छु^३कैयं^४ तन्मे^५
राध्यताम् । इदमहमन्त^६तात्सत्यमुपै^७मि ॥ ५ ॥

का० [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठदग्निमी-
क्षमाणोऽप उपसृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपते इदमहमिति वेति ।
हे व्रतपते ! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने !
त्वदनुष्ठया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शक्य-
यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे
राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु ।
शक्येराशीर्लिङ्घ्यासुट् । लिङ्घ्याशिष्यङ् [पा० ३, १, ८६]
अतो येयः [पा० ७, २, ८०] गुणः शक्यम् । अग्निर्वै देवानां
व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २] ॥ इदमहम् ॥ 'अहं'
यज्ञमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्म उद्गत्य 'सत्त्वं' देवताशरीरम्
'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठेयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति
मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्र-
विनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्त-
माना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायि-
त्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१, १, १, ४]
इदमहमन्ततात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत
इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति । पूर्वाह्न-
 प्रशस्योत्तरे अमं गामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति
 मन्त्रेण दोग्धारम्यत्वध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दग्धा मया च
 पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा
 विश्वायुः । यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का०
 [४, २, २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा
 एवमितरे द्वितीयद्वितीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुञ्ज इति
 मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा
 सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिवं ब्रूयात् ।
 या' द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा या तृतीया
 गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुधाब् धारणपोषणयोः ।
 विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानिन
 पुष्पाति इति विश्वधायाः । अमृन्प्रत्ययो विश्वः । विश्वा-
 दातो युक्चिण्णतोरिति [पा० ७, १, ३३] युक् । यदा ।
 धेट् पाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहृष्यं धापयति पाय-
 यतीति विश्वधायाः ॥ का० [४, २, ३२] 'उहास्यातनक्ति
 प्राग्घृतशेषेणैन्द्रस्य त्वेति । कथितं क्षीरमग्नेरुहास्य मन्दोष्णे
 सत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दग्धा दधिनिष्पत्तये प्रात-
 स्रनं कुर्यात् । हे क्षीर ! 'इन्द्रस्य भागं' त्वा 'सोमिन'
 सोमवक्षीरसेन 'प्रातनक्ष्मि' दध्यर्थं कठिनौकरोमि ।
 तच्चतिः कठिनौकरणार्थः । यद्यप्यत्रातस्रनहेतुर्दधिशेषस्त-
 थापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कञ्चित्
 पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः
 शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे
 भावितः परः । विषामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ।
 भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्तिं करोति । अमृतत्वेन

माध्य० शा०] वाजसनायमाहता ।

हविरथं पृथक्करणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्र-
हवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः
पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टमं
रक्षो निष्टमा अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि
॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टममिति वेति ।
'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे ।
अग्नेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा
दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा
दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रति-
बन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः ।
शूर्पादौ निगूढं 'रक्षा निष्टमं' निःशेषेण तप्तं सस्तप्तम् । तप
सस्तापे । 'अरातयः' च निष्टमाः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥
का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति । 'उर्व' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्'
अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य
पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽग्नेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

धूर्वसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान्
धूर्वंति तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः । देवानामसि
वह्नितमं सन्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देव-
हृतमम् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] अपणस्य पयादनस्त्रिष्टन्तसमङ्गि

कर्मस्यवृत्तनिषेधात् । अमृतपदनाहुत्वाहमिदं सत्त्ववदन-
मुपैमि । अत इदं सत्त्वपदनं कर्माहुत्वात्त्वर्मकात्वे वास-
नीयम् ॥ ५ ॥

कस्मै॑ युनक्ति॒ स त्वा॑ युनक्ति॒ कस्मै॑ त्वा
युनक्ति॒ तस्मै॑ त्वा युनक्ति । कर्म॑णे वा॒ वैषा॑य
वाम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्तापां प्रचयः कुर्यात् । का० [२, १,
२, ३] ब्रह्मण्यः प्रवेण्यामि यत्रमानं वाचं यच्छेत्वाहान्मज्जान
उत्तरेण्यहवनीयं सम्प्रति निदधाति कस्या युनक्ति ॥ अत्र
मन्त्रं प्रमुञ्चन्तोऽध्वर्युश्चारभ्यः कर्मस्यात्मनः कर्तृत्वमपनोय प्रजा-
पतेर्दक्षकूर्त्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां सख्यवाक्याभ्यां प्रतिपाद-
यति । प्रणीतानामपां चारकं हे पात्र ! त्वा कः पुत्रो युनक्ति
आहवनीयस्वीत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रमिहा-
र्यवाची । सेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रमिहा यः प्रजा-
पतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति' -- इत्यन्तर-
म् । पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति' इति प्रश्नः ।
'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति' -- इत्यन्तरम् ।
सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानिति भगवन्तान्मात्रं
प्रति भगवतोक्तम् [भ० नी० १८, ५६-८, २८ इति च । ४,
२४ नेति च ॥ परिस्तीर्य हन्तगः पात्राण्यासाक्यं शूर्पं चाग्नि-
होत्रहवर्षीं चादत्ते । का० [२, ३, १०] कर्मणे वामिति
शूर्पाग्निहोत्रहवस्थादायेति ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवर्षि !
हे शूर्प ! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः । 'वैषाय'
च । विप्लव्यामी । घञ् । वैषो व्यामिः । सञ्चितकर्मसु
व्याप्त्यर्थं च 'वां' शुवासहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां

‘देवङ्गतमम्’ । ह्येषु सर्षायां शब्दे च । देवानामतिशये-
नाह्नात् । व्रीह्निपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहता इव शीघ्रमा-
गच्छन्ति ॥ ८ ॥

अङ्गुतमसि हविर्धानं दृङ्हस्व मा ह्वामा
ते यज्ञपतिर्ह्वीर्षीत् । विष्णुस्त्वा क्रमताम् ।
उरु वाताय । अपहृत् रक्षः यच्छन्तां पञ्च ॥९॥

अङ्गुतमसि ह्व कौटिल्ये । ऋप्रत्ययः । ऋङ्ङरेऽङ्ङन्द-
सीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ऋङ्ङादेशः । “अङ्गुतम्”
अकृटिलम् “असि” । आरोहणोऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
“हविर्धानम्” उधाञ् धारणपोषणयोः । हविषो व्रीहि-
रूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः “दृङ्हस्व” मा ह्वामा ते
यज्ञपतिर्ह्वीर्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम् । का० [२, ३,
१५] विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति । हं शकट ! “विष्णुः”
व्यापको यज्ञः ‘त्वा’ त्वां “क्रमतां” पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं
समर्थ इति भावः । का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति
हविष्यानीति । ह्ये शकट ! “वाताय” “उरु” भवेति शेषः ।
तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुमन्धाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य
व्रीहिणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छा-
दनसपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः ।
वायुरूपप्राणप्रवेशाह्विः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किञ्च ।
वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च
बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्वै
किञ्च वाता नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यस्य वातायेत्याह
वारुणसमैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का०] २, ३,
११, १८ ; ‘अपहृतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशे-

धूरसीति धुरमिमर्शनमिति । अस्वायमर्षः—‘अपचक्ष धुरी-
 डाशपाकहेतोर्गाईपत्यस्य पश्चादनः शकटं श्रौहियुक्तं तिसृत्रिः ।
 तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गीयतं तस्य ‘धुरं’
 बलीवर्दवनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ
 मन्त्रार्थः—व्रीहिरुपह्वविर्धारकशकटमन्त्रश्चिनो युगस्य बली-
 वर्दवनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽम्बिः श्रास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रायंयते ।
 अग्निर्वा एष धुर्यस्तमितदत्येकम् भवतीति श्रुतः । [१. १. २.
 १०] हे वज्रे ! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । तुर्वीपिर्वीदुर्वीधुर्वी
 हिंसार्याः धूर्वतेः क्तिप् । यतो धूरसि अतः ‘धूर्वन्’ हिंसन्तं
 पाप्मानं ‘धूर्व’ विनाशय । किञ्च ‘यः’ राजमादिर्यागधिकेन
 ‘अस्मान्’ धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि ‘धूर्व’ विनाशय ‘यं’ च
 ‘वयं’ ‘धूर्वामः’ तमपि ‘धूर्व’ यमालम्बादिरुप’ धैरिक्’ वयमन्-
 छातारो धूर्वामो हिंसितुमुष्यतास्तमपि धूर्व’ विनाशय ।
 शकटस्थितान्तरातिक्रमण-निमित्तमपराधमपङ्कान्तुमन्त्रशुभारभूता
 शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृशते ॥ का० [२. १. १४] देवाना-
 मित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमावा-
 तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं
 काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे ताम्रीषां स्पृशेत् । देवाना-
 मसि । हे शकट ! त्वं “देवानां” सम्बन्धि “असि” भवसि ।
 किन्भूतं ? ‘वङ्कितमम्’ वह प्रापणे । वहतीति वङ्कितः अतिशयेन
 वङ्कितमम् । व्रीहिरुपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् ।
 तथा “सञ्चितम्” षा शाचे । अतिशयेन रुद्धम् । आह-
 गमेत्यादिना [पा० ३. २. १७१] किप्रत्ययः । यद्वा । अ-
 वेष्टने । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । ‘पि-
 त्तमम्’ । प्रा पूरणे । व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । ‘जृष्ट-
 त्तम्’ जुषी । प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् ।

त्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम
यद्दीप्यतीति । अनामयहं हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो
भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्ट-
मग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्य-
भिप्रायः ॥ १० ॥

भूताय॑ त्वा॒ नारा॑तये । स्वर॑भि॒विख्ये॑ष॒म ।
दृ॒ष्ट॑न्तां दु॒र्याः॑ पृथि॒व्याम् । उ॒र्वन्त॑रि॒क्ष्मन्वे॑मि ।
पृथि॒व्यास्त्वा॑ नाभौ॑ साद॒याम्य॑दित्या उ॒पस्ये॑ऽग्ने॑
ह॒व्यं र॑क्ष ॥ ११ ॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे
व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्ताराणां ब्राह्म-
णभोजनस्य च पुनरपि सङ्गावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति
शेषः । 'न' 'नारातये' अदानाय शेषयामि । का० [२, ३, २४]
स्वरिति प्राङ्नीक्षते इति । अहं 'स्वः अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं
'यज्ञो वै स्वरहृदेवाः सूर्यः' इति श्रुतः [१, १, २, २३] ।
यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्दे नोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वात्पि
स्वःशब्देन यज्ञः । स्या प्रकथने । 'अभिविख्येषम्' अभिता
विशेषेण स्वापश्येयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो
यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० [२, ३, २५] 'दृष्टन्तामित्यवशे-
हतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृष्टन्तां'
दृष्टा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरो
द्वाराण्यहन्तीति दुर्याः गृहाः । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्व-
र्याभारेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ।
का० [२, ३, २६] गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । व्याख्यातम् ।

दिति । व्रीहियोऽग्न्यसृषादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निर-
स्येत् तृणाद्यभावे व्रीहीनभिसृषेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः
—‘रक्षः’ यज्ञविघातकम् ‘अपहृतं’ निराकृतं तृणादिकमेष
रक्ष उच्यते ॥ का० [२, ३, १८] ‘यच्छन्तामित्याकभते
इति । ‘पञ्च’ पञ्चमङ्गराका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः
‘यच्छन्तां’ नियच्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन सुष्टिना
व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थं उक्त्वा भवति ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूषो हस्ताभ्याम् । अमन्ये जुष्टं गृह्णामि ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का० [२, ३, २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं सतुरो
सुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादेवतमग्न्यदिति । ङ हविः । ‘सवितु-
देवस्य’ प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् ‘अमन्ये’ ‘जुष्टं’ प्रियं
‘त्वा’ ‘गृह्णामि’ । ‘अग्नीषोमाभ्यां’ व्यासक्तदेवताभ्यां च ‘जुष्टं’
त्वा ‘गृह्णामि’ । काभ्याम् ‘अश्विनोर्बाहुभ्यां’ ‘पूषो हस्ताभ्यां’
च । असमणिवन्धयोर्मध्यभागे दीर्घदृष्टाकारो बाहुः । पञ्चा-
ङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु पूषा हि
देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्रवाङ्गोरश्विवाहुभा-
वना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्वाम-
मूर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं यहीतुं शक्यमिति सवितानु-
ज्ञातोऽश्विवाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ।
सत्यं देवा अमृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १०] देवानां
सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायि-
त्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणाममृतरूपत्वा-
त्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादमृतं भवतीति देवतास्मृत्यभि-

प्रसिद्धम् । का० [२, ३, ३५] मव्ये कृत्वा दक्षिणेनोद्दिश्यति
 देवीराप इतीति । उत्पृताभिरङ्गिः पूरितामग्निहोत्रहवर्णीं
 सश्वहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वञ्चालये-
 दिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हं 'देवैः आपः' द्योतनात्मिका
 आपो यूथम् 'अथ' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं
 यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत ।
 किम्भूताः आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो
 जिन्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा 'अग्रेगुवः' अग्रे पुनन्ति
 अग्रेगुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवा-
 रणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्रे पिबन्तीत्यग्रेगुवः । प्रथमं
 सोमरसस्य पानकर्त्रः । गमिः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनु-
 नासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातिः पिबन्तीर्वा क्वी ऊङ्
 च गमादीनामित्युकारः [पा० क० ६, ४, ४० वा० २] किञ्च
 'यज्ञपतिं' यज्ञमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते । फलभोगाय प्रेर-
 यत । कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं
 पुण्यातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञ-
 पतिशब्दो योगिन व्याख्येय एको रूढ्या । तथा "देवयुवम्" ।
 यु मित्रणे । देवान् यौति यज्ञादिना मिथीकरोति देवयुस्तम् ।
 क्विप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्
 कामयते इति देवयुस्तम् । 'इदंयुरिदं कामयमान इति
 यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्वजिति क्वच्
 [पा० ३, १, ८] क्वचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तो न
 क्त्वस्त्वपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] ईत्वाभावः । अश्वाघस्यादिति
 [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादक्त्वस्त्वार्वाक्युक्तयो-
 रिति [पा० ७, ४, २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततो
 क्वाक्त्वस्त्वसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्ययः । देवयुशब्द-

का० [२, ३, २७] अपत्यस्य पत्यत्पादयति पृथिव्या-
स्त्विति । हे हविः 'पृथिव्या नामौ' मध्ये 'त्वा' 'सादयामि'
स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अदित्या उपत्य इति ।
उपत्येऽङ्गे यथा सुतं बालं पुत्रं माता स्वाहे स्थापयति ।
एवमिदं हविः अदित्या उपत्ये भूम्या अहे 'सादयामि ।
हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष' । सुतं
पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे^१ स्थो वैष्णव्यौ^१ । सवितुर्व^१ः प्रसव
उत्पु^१नाभ्यच्छिद्रेण पवित्रे^१ण सूर्य्यस्य रश्मिभिः ।
देवी^१रापो अग्नेगुवो अग्नेपुवीऽयं इमम^१द्य यज्ञं
नय^१ताये, यज्ञप^१तिं सुधातुं यज्ञप^१तिं देव
युव^१म् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशो समावप्रशीर्षापावन्तर्गर्भो कुशैः
क्षिनन्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययो
बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] स्त्रीत्वम् । हे 'पवित्रे'
शोधके कुशहरूपे ! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्वः'
भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १] ।
का० [२, ३, ३३] हविर्ग्रहणामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति
सवितुर्व इतीति । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरके सति हे
'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि ।
केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण ।
यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १,
३, ६] । 'सूर्य्यस्य रश्मिभिः' शक्तिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः ।
वायोः सूर्य्यरश्मीनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशक्तिहेतुत्वं

‘वः’ युष्माकं सखन्धि यदङ्गं ‘पराजङ्गुः’ पराहतं कृत-
वन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचिर्त्वं
चक्रः । ‘तदिदं’ ‘वः’ युष्माकमङ्गं ‘शुभ्यामि’ प्रोक्षणेन शुद्धं
करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधृतं रक्षोऽवधृता अरातयः ।
अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि
वानस्पत्यः । ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्या-
स्त्वगुत्तु ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे
कृष्णाजिन ! त्वमूलखनस्य धारणार्थं ‘शर्म’ सुखहेतुरसि ।
अजिनस्य चर्षति मानुषं नाम शर्मेति देवं नाम । का० [२,
२, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधृतात्वधृतमितीति । ‘रक्षः’
कृष्णाजिने गूढम् ‘अवधृतम्’ । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ
पातितम् एवभरातयोऽपि पातिताः । का० [२, ४, ३,]
प्रत्यगर्थोवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति । हे कृष्णाजिन !
त्वम् ‘अदित्याः’ भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदिति-
र्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु
जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णसृगो भूत्वागमन्तदा
देवा आत्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगदहस्तस्माच्चर्मास्तरण-
मित्यभिप्रायः श्रुतावाञ्जातः [१, १, ४, १,] । का० [२, ४,
४, ५] सव्याशुत्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति
वा प्रति त्वेत्युभयारिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति
श्रेष्ठो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि ‘वानस्पत्यः’
दाहप्रयत्नापि हन्तव्यः ‘असि’ पाषाणोऽसि । किञ्चूतः

स्यामि परिऽमि पूर्व इति [पा० ६, १, १००] पातस्य पूर्व-
रूपस्य वा कृत्स्नस्येति [पा० ६, १, १०६] विकल्पेन तन्ना-
दीनां वा इयङ्ङुवडावित्युवङ् [पा० क० ६, ४, ६८ वा० १]
॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽष्टगीत वृत्रतूर्य्यं ययमिन्द्रमव-
शीध्वं वृत्रतूर्य्यं प्रोक्षितास्य । अग्नये त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
दैव्याय कर्मणे शुश्रुध्वं देवयज्यायैः यद्वाऽशुहाः
पराजन्तुरिदं वस्तच्छुत्वामि ॥ १३ ॥

हे आपः ! 'इन्द्रः' देवः 'वृत्रतूर्य्यं' तूर्य्यवर्षभकर्षणम् । वृत्र-
बधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अष्टगीत' । आकार-
श्चान्द्रसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'ययम्' अपि 'वृत्र-
तूर्य्यं' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अष्टशीध्वं' वृत्रवधः सहकारित्वेन ।
का० [२, ३, ३६] प्रोक्षितास्येति तामां प्रोक्षयामिति । हे
आपः ! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ । असंस्कृता अस्यमंस्कारणमा
न भवन्तीति । का० [२, ३, ३७, ३८] 'इविद्याग्नेये त्वाग्नी-
षोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमग्न्यदिति । अस्यदपि इविश्रुहेव-
तोक्षरिण प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नी-
षोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । का० [२, ३, ३८] पात्राणि
दैव्याथिति । कृष्णाजिनोत्सूत्रसार्दीनि पात्राणि प्रोक्षयित् ।
हे यज्ञपात्राणि ! यूयं 'शुश्रुध्वम्' शुश्रुध्वानि भवत । किमर्थम्
'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव
कर्म विधिष्यते । 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्मै यागक्रियायै
दर्शादिकायै । किञ्च । 'अशुहाः' नीचजातयज्ञाद्यादयः

लुक् । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः [पा० ७, ३, ८५] । शान्तिर्द्विविधा । वाङ्मत्तुषापनयनादाद्या । सा प्रथमा-
वघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्वस्यापनयनादन्या । सा
फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः ।
का० [२, ४, १३] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यज-
मानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते ।
हे 'हविष्कृत्' हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ ।
त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधु जिह्व इषमूर्ज मावद्व त्वया
वयं संघातं संघातं जीम । वर्षह्वं ह्वमसि । प्रति
त्वा वर्षह्वं वत्तु । परापतं रक्षः परापता
अरातयः । अपहतं रक्षः । वायुर्वी विखिनत्तु ।
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णा-
त्वक्किद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आह्वयन्तो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति
त्रिः शम्यया द्विर्षदं मक्तदुपलमिति । हे शम्यारूप ! यज्ञामु-
धविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि
देवानाम् । असुराः क्व कोति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र
सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुक्षितशब्दं कुटति तनोतीति
कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपञ्जिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं
तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां
भृत्यः । मधुमधुरभाषिणो जिह्वा यस्य । तद्रूपं हे यज्ञामुध !
त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जंश्चावद' । अत्र
रमञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु

‘पृथुबुध्नः’ स्मृतमूलः । सुसप्तघातोपद्रवेण चाङ्गव्यराहित्याय मूलस्मृतत्वम् । हे सुसप्त ! तथाविधस्त्वम् ‘आवासि’ दाष्येन पाषाणसदृशोऽसि । ‘अदित्वास्वक्’ अथप्रादाभ्योर्ना कणा-जिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वा ‘प्रति वेत्स’ स्वर्कायत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतयि
त्वा गृह्णामि । बहुद्वयावासि वानस्यस्यः । स इदं
देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हवि-
ष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का० [२, ४, ६.] हविरावपत्स्वग्नेस्तनुरमीतीति । हे हविः ! त्वं ‘अग्नेः’ आहवनीयस्य ‘तनूः’ शरीरमसि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरम्भीभवति । अतो हविः अग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । ‘वाचो विसर्जनम्’ अपां प्रचयनकाले निय-मिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्जनं भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः ‘देववीतये’ देवानां तर्पणाय ‘त्वा’ त्वां ‘गृह्णामि’ आवपामीत्यर्थः । का० [२, ४, ११] बहुद्वयावेति सुसप्तमादत्त इति । हे सुसप्त ! त्वं यद्यपि ‘वानस्यस्यः’ दारुमयस्तथापि ‘आवासि’ दाष्येन पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन उहन्महानसि । का० [२, ६, १२] स इदमित्यवदधातीति । हे सुसप्त ! त्वं ‘देवेभ्यः’ अग्नादिदेवोपकारार्थम् ‘इदं’ हविर्नीहित्वरूपं ‘शमीष्व’ शमय । भक्ष्यविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । ‘सुशमि शमीष्व’ सुशु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । शसु उपशमि अत्यन्तेन शपो

तख्णनाः ! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना'
 अङ्गुलिविश्लेषर्हीनेन स्वहस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु ।
 ह्यग्रहोभस्करन्दसीति ह्यस्य भः [पा० क० ८, २, ३२ वा० १] ।
 पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं
 प्रार्थयति । क्रिभूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव-
 ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तो पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यदा
 दैत्यैः प्राणितप्रहारेण क्रिन्नो सवितुः पाणी देवैर्हिरण्ययौ
 कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा
 ॥ १६ ॥

धृष्टिरसि । अपाग्ने अग्निमामाद' जहि
 निष्क्रव्याद' सिध । आ देवयजं वह । ध्रुव
 मसि पृथिवीं दृह ब्रह्मवनि त्वा चतवनि
 सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य बधाय ॥ १७ ॥

का० मूनतः शाखां परिवास्योपवेधं करोतीति । [२.
 ४. २६] धृष्टिरसौत्युपवेपमादायेति च । पलाशशाखाया
 मूलदेशे क्रिन्नः काष्ठभाग उपवेपस्तमादत्ते । हे उपवेप !
 त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि । जिष्टिषा प्रागल्भ्ये । तीव्रा-
 ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । का० [२.
 ४. २६] अपाग्ने इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयो-
 ऽङ्गयः सन्ति । एकः आम्रात् । आममपक्रमत्तोत्यामाक्तौ-
 क्रिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । शवदाहे क्रव्यं सांभस-
 त्ताति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तत्रा-
 दिधान् त्रीन्ङ्गारान् गार्हपत्याग्रागभागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये
 यागयोग्यताज्ञानो दावर्गो आम्रात् क्रव्यात्संज्ञो तौ धारयितुं

परभूतेषु तदीयमन्नं रसश्च यजमानः प्राप्नोति । ततः 'त्वया'
 कृत्वा 'मयं' सङ्घातं 'सङ्घातं' 'जीष' असुरैः सङ्घ कियमाशं तं
 तं संघामं जीष जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वि-
 त्यर्थः । सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति मङ्घातो बुद्धम् ।
 ममो रात्र एको तृषम आसीत्प्रिबसुराणां वाक् श्विता
 तस्मिन् शब्दं कुर्विति तं श्रुत्वासुरा स्त्रियन्ते । ततः
 'कक्षातासु' सौनामानावसुरयाजकी मनु' गत्वा तेनेव ऋषि-
 णायाजयतामृषभि इति सा वाक्प्रनोर्जायां प्रविष्टा । तो पुन-
 र्दृष्ट्वापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाक्प्रपञ्चापि प्रवि-
 ष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकठनार्थं शम्भया हृषदुपकठन-
 नमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४] । का० [२, ४,
 १६] वर्षं वृषमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प ! त्वं
 'वर्षं वृषमसि' वर्षेण वृष्या तद्भूतजलेन वृषं वर्षं वृषम् ।
 वर्षं वृषवेणुशब्दाकानिर्मितत्वाद् शूर्पं वर्षं वृषम् । का०
 [२, ४, १७] प्रति त्वेति इति वृषपतीति । हे इतिः । 'वर्षं वृषं'
 शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिषेत्' स्वकीयत्वेन ज्ञानात् त्रींश्च शूर्प-
 यीर्षं वृषत्वाद् भावत्वम् । का० [२, ४, १८] परापूतमिति
 निष्पुनातीति । 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुषेव
 परापूतेषु तद्वत् रक्षोऽपि तैः सङ्घ भूमो पातितम् । 'परा-
 तयः' इतिः प्रतिश्रुत्वा पालस्यादिशब्दश्च "परापूताः"
 निराकृताः । का० [२, ४, १९] अपहृतमिति तुषाचिर-
 स्वन्तीति । 'रक्षः' "अपहृतं" दूरेऽपनीय मारितम् । भूमो
 पतितान् दूरे निःसारयेत् । का० [२, ४, २०] वायुर्व इति
 विविनक्तीति । हे तच्छुभाः ! 'वायुः' सूर्यं चाक्षनोत्थः 'वः'
 युष्मान् 'विविनक्तु' सूर्यकक्षेभ्यः पृथक्करोतु । का० [२, ४,
 २१] देवो व इति पात्रगामीष्याभिमन्वयती इति । हे

भ्रातृ^१व्यस्य^२ बधाय^३ । विप्रवा^४भ्यस्त्वाशा^५भ्य उपद-
धामि^६ । चित^७ स्थोर्ध्व^८चितः^९ । भृगू^{१०}णामङ्गिरसां^{११}
तपसा^{१२} तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० [२, ४, ३०] सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गाः निदधात्यग्ने ब्रह्मे-
तीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः
क्लियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व । नाशकरक्षोबधेनानुगृह्णीष्व ।
यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा दृंहे-
त्यर्थः । का० [२, ४, ३१] धरुणमिति पद्यादिति । पूर्वस्थापित-
कपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल !
त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह'
दृङ्गीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो
यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्ष-
योर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदाढ्याय कपाल-
देवता प्रार्थने । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् का० [२, ४, ३२]
पुरस्ताद्वत् इतीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् ।
हे कपाल ! त्वं 'धर्वं' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृंह ।
ज्वालापेण दाहाभावो द्युलोकस्य दाढ्याम् । अन्यत् पूर्ववत् ।
का० [२, ४, ३३] विश्वाभ्य इति । दक्षिणत इति । हे
चतुर्थं कपाल ! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः 'सर्वदिग्-
दाढ्याय' त्वां 'उपदधामि' । एवं कपालस्योपधानेन यज-
मानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः
पुरोडाशां लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ।
का० [२, ४, ३४] समं विभज्य हे दक्षिणत एवमुत्तर-
तचित स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां
स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्नि-

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे 'अग्ने' ! हे गार्हपत्य ! 'आमाद-
मग्निम्' 'अपजहि' परित्वज । व्यवहितश्चेति [पा० १,
४, ८२] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'जम्बादम्'
अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्वजित्यर्थः । का०
[२, ४, २७] आ देवयजमित्वङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य !
'देवयजं' देवानां यागयोग्यं • तृतीयमङ्गारम् 'बाध' •
समीपमानय । देवा इच्छन्ते यन्मिससौ देवयाटं तं देवय-
जम् । का० [४, २, २७] कपालेनाबच्छादयति ध्रुवमसीति ।
देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत् । हे कपाल ! त्वं 'ध्रुव-
मसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्तमानमपि इतस्ततो
न पतसि । 'पृथिवीं' भूमिं 'इ' इकीकृत । पुरो-
डाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमिर्दाहकृतं शैथिल्यं
न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'अपदधामि' अङ्गारे स्वाप-
यामि । किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय'
हिंसार्थम् । व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्त-
त्वात् 'भ्रातृव्य'शब्दः शत्रुवाची । किञ्चूतं त्वा 'ब्रह्मवनि' ।
वन षण् सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं
स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा 'अत्रवनि' सजातवन्येति पदद्वयं
योच्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यज्ञमानस्य ज्ञातयस्वी-
र्यन्वते इति ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्मं गृभ्णीष्व । ध्रुवमस्यन्तविच्चं
इह ब्रह्मवनिं त्वा अत्रवनिं सजातवन्युपधामि
भ्रातृव्यस्य वधाय । ध्रुमसि दिवं इह
ब्रह्मवनिं त्वा अत्रवनिं सजातवन्युपधामि

दिव इतीति । दृषदः पश्चाद्वागिऽवस्ताच्छ्रम्यां स्थापयेत् ।
तां प्रत्युच्यते । हे शम्ये ! 'दिवः' द्युलोकास्य 'स्तम्भनीः' स्तम्भन-
कारिणो त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितोग्रावहुवचनम् पतनवार-
णायात्परिष्काररूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण ह्यसि द्यावा-
दृषियो विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६] ॥ का० [२,
५, ५,] दृषद्युप्रलां धिषणासीति । हे उपसे ! उपरित-
नशिले ! त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि । किञ्चूता
पार्वतीयो' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुर्वी पार्वतीयो वाञ्छ-
स्वरूपा । 'कनीयसी' ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१, २,
१, १७] अतः 'पर्वतो' माहसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुर्वी जानातु
॥ १८ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् । प्राणाय त्वा ।
उदानाय त्वा । व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसि-
त्तिमायुष धां देवा वः सविता हिरण्यप्राणिः
प्रतिगृभणात्वाच्छिद्रेण प्राणिना । चक्षुषे त्वा ।
महोमां पयोऽसि ॥ २० ॥

का० [२, ५, ६,] धान्यमसोति तच्छुल्लानोप्येति । हे
इषिः ! त्वं 'धान्यमसि' । धिनोति प्रीणातीति धान्यम् ।
अतो 'दियाम्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय । का० [२, ५,
६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । प्रकर्षेण
अनिति सर्वदा मूर्ध्वं चेष्टत इति प्राणः श्वाभवायुः । उद-
निति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति
व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल !
'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्णाति शेषः । एवमुक्त-

दध्यात् । चिञ् चयने क्लिबन्तस्य चित इति बहुवचनम् ।
 हे कपालविशेषाः । यूयं 'चितः' स्व' प्रथमकपालीपचय-
 कारिणः स्व भवथ । तथा लर्धचितः स्व लर्ध'मुपहितानां
 द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ । का० [२, ४,
 ३८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्युहताति । अङ्गारेः कपालानि
 छादयेत् । हे कपालानि । यूयं 'भृगूणामङ्गारसा' भृगूणाम-
 कानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोदपिचाग्निना-
 नेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत । अस्मान्नेस्तदीयरूपत्वं भाव-
 येदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शर्मासि । अवधूतं रक्षीऽवधूता अगतयः ।
 अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि
 पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वगुत्तु । द्विषः स्वन्ध-
 नीरसि । धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
 पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमाहस्ते पूर्ववदिति ।
 यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि ।
 अवधूतम् । 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का० [२,
 ५, ३] तस्मिन् दृषदं धिषणासीति । तस्मिन्मन्त्रे शिवां
 स्थापयेत् । हे शिवे ! धिषणाधारभूते । त्वं 'पर्वती' पर्व-
 तात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा
 सिनोति व्याप्नोति 'ददाति वा धिषणा । कृष्णत्वमायेम् ।
 पर्वतवत् धारयन्त्यसि । 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णा-
 जिनरूपा तादृशी 'त्वा' त्वा 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनु-
 जानातु । का० [२; ५, ४] पश्चाच्छस्मानुपोदत्पदीर्घी

धीभिःममोषधयो रसेन । स॒रे॒वती॑र्जगतीभिः
 पृ॒च्यन्ता॑ संमधु॑मतीर्मधु॑मतीभिः पृच्यन्ता॑म्
 ॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्रां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति
 देवस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि
 पिष्टानि 'संधपामि' पात्रां सम्यक् क्षिपामि । का० [२,
 ५, १२—१३] उपसर्जनोरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति
 समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता
 अग्नेदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उप-
 सर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृची
 सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः'
 पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनोरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' ।
 आपो हि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः
 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य
 ओषधय इति श्रुतिः [१, २, २, २] । 'मधुमतोः' माधुर्योपिता-
 आपः 'मधुमतोभिः' माधुर्योपिताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्य-
 न्ताम् । आपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्
 सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

अ॒न॑यत्ये॒ त्वा सं॒यौ॑मि । इ॒दम॒ग्नेः॑ । इ॒दम॒-
 म्नीषो॑मयोः । इ॒षे त्वा॑ । घ॒र्मोऽसि॑ वि॒श्वायुः॑ ।
 उ॒रुप्र॑था उ॒रु प्र॑थस्वोरु॒ ते॑ य॒ज्ञप॑तिः प्रथताम् ।
 अ॒ग्निष्टे॑ त्व॒चं॑ मा हि॒ंसीत् । दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता
 अ॒पय॑तु॒ वर्षि॑ष्ठेऽधि॒ नाके॑ ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयोजति जनयत्ये त्वेनाति । अवां
 पिष्टानाञ्च मिथीकरणं संयपनम् । हे अन्नपिष्टरूपदायं हव ।
 त्वां 'संयोजि' सम्यग् मिथीकरामि । य मिथ्यणा मिथ्यकयोः ।
 किमर्थं 'जनयत्ये' यजमानस्य प्रजात्पादनार्थम् । अन्नपिष्ट-
 योर्यथा मिश्रणं तथा शक्यगणितमिश्रणम् यजमानस्य प्रजो-
 त्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयोजि । यद्वा जनयत्ये पुरोडाशो-
 त्वत्यै त्वां संयोजि । का० [२, ५, १५] 'मंदिभश्चासंहृदि-
 श्चान्नलभते इदमग्नेरिदमग्नेःषोमयोरितोति । मिश्रकलस्य
 पिष्टस्यावटानाङ्कितं विस्फुटयं कृत्वा पुनरमेनयिष्यम् 'इद-
 मग्नेः अग्निमव्वन्नि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत् । इद-
 मग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् । का० [२, ५, १७]
 इषे त्वेत्वाञ्चमधिश्रयतीति । हे आस्यः 'इषे' इष्यमाञ्च-
 हृद्यर्थं त्वागधिश्रयामीति शेषः । आञ्चप्रविज्ञापनार्थं तत्-
 पात्रस्याग्नी स्थापनमधिश्रयणम् । का० [२, ५, १८] घर्मो-
 ऽसीति पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश ! त्वं घर्मोऽसि । ए चर-
 णदौष्योः । घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रथम्ये उच्यते । अथ-
 माणतया दीप्यमानत्वात् प्रथम्योऽसि । तथा 'विज्ञायुः'
 विश्वं कृत्स्नम् आयुर्नस्मात् स विज्ञायुः । यथायजमानः
 सर्वमायुराप्नोतीति भावः । का० [२, ५, २०] उरुप्रथा
 इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संज्ञेवधितुं
 तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु
 विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानी-
 मपि 'उरु, प्रथस्व' प्रस्थातो भव । किञ्च 'ते यज्ञपतिः'
 तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्नादिभिः प्रथतां प्रस्थातो
 : भवतु । का० [५, २, २१] अग्निष्ट इत्यङ्गिरमिश्रणतीति ।
 हे पुरोडाश । 'अग्निः' अपणाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक-

सष्टमपग्रितनभागं 'मा हिंस्रीत्' मा विनाशयतु । अति-
दाहेन सर्वोभाधो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अवघातपेष-
णोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष सपद्रवो जनस्यर्गेन शास्य-
तीति भावः । का० [२, ५, २३] देवस्त्विति अपणमिति ।
हे पुरोडाश ! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' अत्यन्तवृद्धे 'नाके'
स्य लोकावर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-
श्रित्व 'अपयतु' पक्तं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा
भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वित्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नौ रक्षो-
हेति तित्तिरिवचनात्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्थाः । अतमेरुयं चोऽतमे-
रुयं जमानस्य प्रजा भूयात् । त्रिताय त्वा ।
द्विताय त्वा । एकताय त्वा ॥ २३ ॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश !
त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः । 'मा संविक्थाः' चलनं मा
कार्षीः । त्विभी भये । श्रीविजो भयचलनयोरित्यनयोः
प्रयोगौ । का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति शृतावभिवा-
सयति भस्मना वेदेनोपवेष्टेण वेति । 'यज्ञः' यागहेतुः
पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात् । तसु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः
शोषादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुतमेरुः । भस्माच्छादनेन
ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः
अतमेरुः ग्लानिरहितः भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः
कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः । का० [२, ५, २६] पात्ररङ्गलि-
प्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंश्रयन्मानं त्रिताय
त्विति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्ररङ्गलिप्रक्षालनोदक !
त्रिताय द्वितान्त्रं देवाय त्वां निनयस्व इति शेषः । तथा

द्वितीयं त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं
 कुतश्चिद्वेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशततो देवास्तं ज्ञात्वा नम्य-
 हुःसुहृदमोष्या वीर्यमप्यु मुक्तं तत आस्या सत्पञ्चाश्रित-
 द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्ती यज्ञे पार्श्वीप्रज्ञानननन-
 लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, १]
 ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनो बहुभ्यां
 पृष्णी हस्ताभ्याम् । आददेऽध्वरक्तं देवेभ्यः ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शतते-
 जा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

का० [२, ६, १३] देवस्य त्वेति स्फुरमादायेति । देवस्य
 त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरक्तं अध्वरं
 करोतीति वेदिखननादिहारेषेत्यध्वरक्तं स्फुरमहमादये
 गृह्णामि । का० [२, ६, १३] सद्यश्च सद्ये कृत्वा दक्षिणे-
 नालभ्य नपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फुर ! त्वमिन्द्रस्य
 दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वान्तस्मानवीर्या-
 पेतत्वाद्वा स्फुरस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्चूतः ? स्फुरः
 सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्र-
 सङ्क्राकानां शतूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शत-
 तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दौष्यमानः । किञ्च
 वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसहस्रोऽप्यसि ।
 अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वासुर्वैश्विं प्रदौष्य
 तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फुरोऽपि स्फुर-
 च्छेदरूपं कर्म कुर्वन्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः ।
 हन्तीति बधः कर्महोपेक्षाम् प्रतीमां हन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ।
 व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षतु ते द्यौः ।
 बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन
 पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
 मौक् ॥ २५ ॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति तृणे-
 ऽस्तद्धिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा
 इत्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देव-
 यजनि ! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम्
 मा विनाशयामि । का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छेति पुरीष-
 मादत्त इति । स्फुरप्रहारोत्पन्ना मृतं पुरीषमुच्यते । हे
 पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो
 यत्र स देशो व्रजस्तं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदा-
 नीमवस्थितिर्गत्र तम् गीयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का०
 [२, ६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं
 स्वदर्थं द्यौर्युक्तीकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । तृष
 सेचने वर्षणेन स्वमनजनितदुःखशान्तिरस्तित्यर्थः ॥ का०
 [२, ६, १९] बधानेत्युत्करे करोतीति । स्फुरोत्खातां
 मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः ! वोऽस्मान् हेष्टि हेष्टं
 करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां
 पृथिव्यां बधान । परमा भन्तिमा पृथिवी । कान्धसः स्याडा-
 ममः । उत्करे क्षिप्तायां धूष्यां निगूढस्य शत्रोस्तात्र बन्धनं
 कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा
 च न्युतिः [१, २, ४, १६] ऽन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्थां पृथिव्यामिति । केवन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतं न
पाशैः शम्भुसङ्गकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किञ्च यस्मादन्धता-
मिच्छाकरजातं मा मौक् कदाचिदपि मा सुख ॥ २३ ॥

अपारकं पृथिव्यै देवयजनाद्बध्यासम् ।
ब्रजं ०—०मौक् । चररो दिव मा पप्तः ।
द्रुपस्ते दां मा स्तन् । ब्रजं ०—०मौक् ॥ २४ ॥

का० [२, ६, २१] अपारकमिति द्वितीयं प्रचरतीति ।
पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनात्तदे-
द्विस्थानात् अपरकम् अपरकनामानमपरमय बध्यासम् । अप-
श्लेष यज्ञा इत्येते भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण
द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रचरेत् ब्रजं वर्षेतु बधामिति मन्त्र-
त्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २२]
अभिन्यस्यन्तीदुत्कारमररो दिवमितीति । हे चररो असुर !
दिवं द्युलोकं यासपन्नारूपं त्वं मा पप्तः मा जमः । स्वर्गे
त्वया न गन्तव्यम् । पत्स्व गतो पतः पुमिति [पा० ७, ४,
१८] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] इच्छस्त इति
द्वितीयमिति । हे वेदिदेवते ! ते तव पृथिवीरूपाया यो ब्रह्म
सप्रज्ञीव्यो रसः स दां द्युलोकं मा स्तन् मा स्तन्दतु मा
गच्छतु स्तान्दन्तिव्योपशयोः । ब्रजं गच्छेत्वादिमन्त्रत्रयस्य
प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । वैष्टु-
भेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । जागतेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि । सुष्टा चासि शिवस

चासि । स्योना चासि सुषदा चासि । जर्ज-
स्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः
पद्यादुत्तरतश्च स्फ्रेण गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्
प्रदेशादरर्कनिष्काशितस्तत्र वेदेरिक्तां निश्चेतुं दक्षिण-
दिदिक्तये स्फ्रेण रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः । विष्णुदेवता
मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य छन्दोभिरभितः पर्यं-
गृह्णन्ति श्रुतेः [१, २, ५, ६] । हे विष्णो ! त्वा व्रां
गायत्रेण छन्दसा गायत्रादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन
स्फ्रेण दिक्तये परिगृह्णामि । एवं वैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-
मन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिक्तयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालबि-
भ्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः ।
प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं सर्वां चक्रुस्तदा देवान्
पराजयं प्राप्ताञ्चत्वा भूमिमसुरा विभेक्षुस्तदा देवा वामन-
रूपं विष्णुमग्रं कृत्वाऽसुरानागत्यास्त्रभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य
इति तानयाचिपुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्ग्रावति
भूभागे शीते ज्ञावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बद्धे त-
दस्माकमित्यज्ञा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-
मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव
यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तन्नूमेर्नामेति [१, २,
५, १ -- ७] श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदियज्ञं विधेयम् ॥ का०
[२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुच्चा स्योनोर्जस्व-
तीति । वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः
पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्वदिक्तये
स्फ्रेण रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे ! त्वं सुच्चासि श्रिवा-

शान्ता चासि । च्छ्मा भूमिः शोभना च्छ्मा सुक्छ्मा स्वमनेनाश्छ्मा-
दिदोषनिवर्तनं भूमिः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्व नि.कार्तन
शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थं चकारौ यक्षाऽयं
मन्त्रः । स्योना सुस्वरूपासि । स्योनमिति सुखनाम [निघ०
३, ६] । सुपदा सुष्टु सौदन्ति देवा यस्यां गा सुपदा । भूम्य
सुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयाऽयं मन्त्रः ।
ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दाऽश्वाची । पयःशब्द-
स्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती । चो पूर्ववत् । ततोयो
मन्त्रः ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्शिन्नुदादाय पृथि-
वीं जीवदानुम् । यामैरयं चन्द्रमसि स्वधाभि-
स्तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरामा-
दय । द्विषतो बधोऽसि ॥ २८ ॥

का० [२, ६, ३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमाष्टीति । अत्रेगमास्वा-
यिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कटाचिद्देवानामसुरैः सङ्घ संघाम उष-
स्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमिस्तुक्कृष्टं देवयजनस्य न
तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्वास्तदा
देवयजने यागं विधाय पुनर्देव्यपराजयं करिष्याम इति
संमन्त्र्य भूमिः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्
कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्यास्थानमयं मन्त्रो ब्रूते [१,
२, ५, १८] ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरप्-
शीति सङ्घनाम [निघ० ३, ३] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण
शब्दं करोतीति विरप्शी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः
सम्बोध्यते । हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर ! त्वं नृक्ष

अमृगृह्णाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो
 वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १८] । विविधं सर्पन्ति योधा
 यस्मिन्निति विश्लेषः । तस्येति क्रूरविशेषणं पक्षम्यर्थो षष्ठो ।
 विश्लेषो नानायाध्वृतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं
 जावं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धातौ सारभूतां यां
 पृथिवीमदादाय ऊर्ध्वं गृह्णात्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि
 इष्टो ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरामः धीरा मेधा-
 विनः ताम् उ एनार्थे तामेव चन्द्रस्यां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन
 सम्प्राप्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते
 यागं कुर्यन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यत्रवाची तथाप्यत्रान्हेतु-
 भूता वेदत्रयो कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः
 [१, २, ५, १८] ब्रह्मणा वेदेन सत्त्वर्थः । अर्धेन मन्त्रेण
 स्वातायां वेद्यां नाष्टकतः पस्थनिहन्तये समोकरणरूपं मार्जनं
 कुर्यात् । प्रोक्षणीरामादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रेषः । प्रोक्ष्यन्त
 आभिरिति प्रोक्ष्य आपस्ता आसादथ वेद्यां स्थापय ॥
 का० [२, ६, ४२] द्विपतो वध इति स्फासुदृशं प्रहरतीति ।
 हे स्फा ! त्वं द्विपतः शत्रोर्विधासि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टुष्टं
 रक्षो निष्टुष्टा अरातयः । अनिशितोऽसि सप-
 लक्षिद्वाजिनं त्वा वाजध्यायै सम्मोज्जिम् ।
 प्रत्युष्टं १०-० । अनिशितासि सपलक्षिद्वाजिनीं
 त्वा वाजध्यायै सम्मोज्जिम् ॥ २९ ॥

का० [२, ६, ४६] स्वयं प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा
 शूर्पास्मिहोत्रप्रस्थाः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्थापि

कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ आ० [२, ६, ४६]
वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सम्प्राच्यां निशित इतीति । ई सुव । स्वम-
निशितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो
निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उप-
द्रवकारी न भवतीत्यर्थः । यतः सपन्नचित् । चिन्त चिंसा-
याम् । सपन्नानस्मच्छृणुं क्षिणोति हिनस्तीति सपन्नचित् ।
अत एव त्वां सम्प्राधिर्मं सम्यक् शोषयामि । मृजू हृषी ।
किन्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्वास्तीति वाजिनं यज्ञ-
हारा अन्नहेतुत्वाद्भवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तदन्नं यज्ञो
हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५, १, १, २] । वाजं यज्ञास्वाम-
न्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । विमर्धं सम्प्राधिर्मं ।
वाजेध्यायै विदन्धी दीप्ती । इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्वेध्या
वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनाद्यम् । शोधि-
तेन सुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्त्वा-
हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ आ० [२, ६, ४७,
४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रत्युष्टमिदं शितेति सूच इति । अनि-
शितेति मन्त्रेषु सूचस्तिस्त्री लुङ्प्रभृद्भुवाः संज्ञक्य प्रत्येकं
प्रत्युष्टमिदं मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्वापनार्धमभ्यर्धये
प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिदं व्याख्यातम् । अनि-
शितेत्यपि व्याख्यातम् । सूवस्य पुस्वादादौ सूवसम्प्राज्जनम् ।
सूचां स्त्रीत्वात्पञ्चात् । योषा वैःसुम्बृषा सूव इत्यादिश्रुतेः
[१, ३, १, ८] । लुङ्गादीनां सूचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेष-
योरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २८ ॥

अदित्यै वासुसि । विष्णोर्विष्योऽसि । ऊर्जे
त्वा । अदभ्येन त्वा चक्षुषावपश्यामि । अग्ने-

जि॑ह्वासि॑ मुह॒र्दे॑विभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने॑ मे भुव॑
यजु॑षे यजु॑षे ॥ ३० ॥

का० [२. ७, १] पत्नीं संमृच्छति प्रत्यग्दक्षिणत उप-
विष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्तोऽपि त्रिवृता परिहरत्यधीवासी-
ऽदित्यै रात्रामीतीति । हे योक्त ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं
रात्रासि रश्मना भवसि ॥ का० [२. ७, २, ३] दक्षिणं पाश-
मक्षरि प्रतिमुखोर्ध्वमुद्गृहति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करो-
तीति । हे दक्षिण पाश ! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्याप-
कोऽसि । विप्लव व्याप्तौ ॥ का० [२. ७, ४] ऊर्जं त्वेत्या-
द्यमुदास्येति । हे आज्य ! त्वामुदासयामीति शेषः । किम-
र्थम् ? ऊर्जं उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुखादु-
भवति ॥ का० [२. ७. ४] पत्नीमवेक्ष्यत्यदब्धेनेतीति ।
दब्धोतिर्हि सार्यः । हे आज्य ! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा
त्वामुवपश्यामि । अवाचीनं यथा तथाधीमुखी सती
पश्यामि । किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नी
ह्वयते तदा जिह्वैव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किञ्चूतं
देवेभ्योऽर्घ्याय सुहः सुहः ह्वयते इति सुहः पंस्तुं कान्दसम् ।
यदा जिह्वाविशेषणं सुहः ह्वयते देवा आह्वयन्तेऽनया सा
सुहर्जिह्वुः । ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः । अतो मे मम धाम्ने
धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् ।
फलान् गृह्णाति इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्ने धाम्ने
तत्तन्वागफलान्प्राप्तयामि इति ह्यर्थः भव । यजुषे यजुषे तत्त-
न्वागमिहयं याग्य भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

स॒त्रि॒ त्स्त्वा॑ प्र॒स॒व॒ उत्प॑नास्यच्छि॒ट्टे॑ण॒ प॒वि-

वे॑ण॒ सूर्य॑स्य॒ रश्मि॑भिः । स॒वितु॑र्व॑ः प्र॒स॒व॒—
 रश्मि॑भिः । तेजो॑ऽसि शु॒क्रम॑स्य॒मृत॑मसि । धाम॒
 नामा॑सि प्रि॒यं दे॒वाना॑मनाघृष्टं दे॒व॒वज्र॑नमसि
 ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
 प्रथमोऽध्यायः ॥

का० [२, ७, ७,] सवितुस्तुत्याण्यमुत्पुनातीति । सवि-
 तुदेवस्य प्रसवे प्राज्ञायां वर्त्तमानः सख्यामुत्पुनामि शोध-
 यामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीय
 पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो शुष्मानुत्पुनामीति व्याख्या-
 तम् ॥ का० [२, ७, ९] प्राण्यमवेक्षते तेजोऽसीति । ई
 प्राण्य ! त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्र-
 मसि दीप्तिमदसि । चिग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । धमृतमसि
 विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पयु-
 षितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० [२, ७, ११, १२]
 स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामिति सप्तमन्त्र इति । ई
 प्राण्य ! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिदेवैर-
 क्षेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि
 भूतानीति नाम । प्राण्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यक्तुं नमन्ति । तथा
 देवानां प्रियमिष्टम् धनभिभूतम् । गतसारत्वदोषेचातिर-
 स्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्मरितोदं

न तथा । देवयजनं देवा इच्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं
त्वमस्यतस्त्वा गृह्णामीति वाक्यशेष ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महाभरतते वेददापे मनोहरे ।

शाखाद्याज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णो^१ऽस्याखरेष्ठोऽग्नये^१ त्वा^१ जुष्टं^१ प्रोक्षा-
मि । वेदिरसि^१ बर्हिषे^१ त्वा^१ जुष्टां^१ प्रोक्षामि ।
बर्हिरसि^१ सुगभ्यस्त्वा^१ जुष्टं^१ प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इधं प्रोक्षति विस्रप्स्य वेदिं च
बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रति-
मन्त्रमिति ॥ इधं विस्रंस्य प्रोक्षेत् । वेदिञ्च प्रोक्षेत् । बर्हि-
रादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमात्सर्वत्रयेणेति
सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध ! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृग-
रूपो यज्ञोऽसि । इधपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः ।
किञ्चूतः ? आखरेष्ठः । आ समस्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठ-
तीति आखरेष्ठः । यहा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आह-
वनीयस्तत्रां समस्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृष्ण-
शब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वात्प्रवृत्तौ ॥
यज्ञः कटाचिद्देवभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा
वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचिक्वठिने वृक्षे तस्थौ । तदे-
वदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति हयमुच्यते । अज्ञो ह देव-
भ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः [१, १, ४,

१]। स्ये च भाषायात्रिति स्ये परगटे [पा० १, ३, २०]
भाषायां सप्तम्या अन्नुग्निधेधाहेदित् । पा० ८, ३, १०६] पत्वम् । अतोऽग्नेये जुष्टं प्रियं त्वां
प्रोक्षामि शुद्धयर्थे जलेनिति शेषः । वेदिरमीति वेदिं
प्रोक्षति । त्वं वेदिरमि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः ।
विदुल्ल लामे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाहेदिः । अतो बर्हि-
जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि ।
पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥
बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ ! त्वं बर्हिरमि प्रभूतत्वा-
हेदिव्रह्मणसमर्थममि । अतः स्तुग्भ्यो जुष्टं स्तुषां धारणात्
प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदित्यै व्युन्दनमसि । विष्णो स्तुपोऽसि ।
ऊर्णस्रदसं त्वा स्तृणामि स्वामम्यां देवैर्भ्यः ।
भुवपतये स्वाहा । भुवनपतये स्वाहा । भूतानां
पतये स्वाहा ॥ २ ॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेपुपमिष्वत्यदित्यै व्युन्दन-
मितीति ॥ हे प्रोक्षणशेषोदक ! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः
व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ का० [२, ७, २१] बर्हि-
र्विस्रस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तर !
दर्भमुष्टिरूप ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । स्यै स्यै शब्द-
सङ्घातयोः । श्रीणादिको डुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्
केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ का० [२, ७, २२] वेदिश्च
स्तृणात्यूर्णस्रदसमितीति । हे वेदे ! त्वां स्तृणामि बर्हिषा
कादयामि । किभूतां त्वाम् ? ऊर्णस्रदसमूर्णमिव मृदु

तरामतिशयेन मृदुस्त्रदीयभी देयलोपश्रकान्दसः । यथा प्रभो-
 कपवेष्टं भूमिः कृन्नादिनाच्छास्यते काठिन्याभावाय तथा
 उभंराच्छादिता वेदिर्गृहुः स्यात् । पुनः किभूतां त्वा
 देवेभ्यः स्वामस्थां देवोपकाराय सुखेनामितुं स्थानभूताम् ।
 सुखेन प्राप्तेनासनेन स्वीयते यस्यां सा स्वामस्था ताम् । का०
 स्कन्मभिमृगति भुवपतये स्यादिति ॥ एतन्मन्त्रवयस्यात्तो-
 क्तर्षः । भुवपत्यादयस्तथाऽग्नेभ्रातरः । स्वाहाशब्दे निपातो
 देवान् प्रति दानवाधी । स्वाहाकारश्च वपट्कारश्च देवा
 उपजीवन्तीति श्रुतेः । इविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्य-
 इवि स्कन् तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेभ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः ।
 पुराग्ने भ्रातरो वपट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि
 पनाय्यादग्ने प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान
 एवमवदद् यदेतैर्मन्त्राण्यभिर्गां परिधत्तौघात् यज्ञभागः कल्प-
 नास्मिति । ततस्योऽग्ने भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्कन्
 इविर्भ्यः क्त इति कथा [१, २, ३, १३-१६] ॥ २ ॥

गन्धर्वन्वा विप्रवावसुः परिदधातु विप्र-
 स्यारिष्ट्यु यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ।
 इन्द्रस्य बाह्वरसि दक्षिणो विप्रस्यारिष्ट्यु
 यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । मित्रा-
 वरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा
 विप्रस्यारिष्ट्यु यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड
 ईडितः ॥ ३ ॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणो-
 त्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पश्चात् । हे

परिधे ! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु पाहवनीयस्य
 पञ्चाक्षर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे यमताति
 विश्वावसुः । द्युलोकस्यं सोमं रक्षितुं तत्पाशं सर्वत्र गन्ध-
 र्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थे स्थापयतु । विश्वस्वा-
 रिष्यै । रिष हिंसायां रेपणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आहवनीयस्यानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्य-
 भावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किञ्च त्वं यजमानस्य परिधि-
 रसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरभ्या रक्षितुं
 पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किञ्च अग्निरिष्टः ईडितथासि ।
 आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरुपपन्नमसि ।
 ईड्यते स्तूयते इतीउ सुतियोग्यः । अत एव ईडितः सुतो
 होत्रादिभिः । ईड सुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो
 बाहुरसि । रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्ये-
 त्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो
 भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ ।
 हे तृतीय परिधे ! मित्रावरुणौ वायादित्यौ भुवेष श्विरण
 धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधस्तां परितः
 स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निभ्रतानां
 पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तु समिधी-
 महि । अग्ने वृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिं समिधोपसृज्य वीति-
 होत्रमित्यादधातीति । इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्ता ।
 हे कवे ! ज्ञानादर्शिन् ! हे अग्ने ! अध्वरे यागे निमित्तं

त्वां वयं समिधीमहि अनेनेषक्काहेन दीपयामः । अतीवा-
नामतदूरवर्त्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्वलनं स कविः । किञ्चूर्तं
त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतो । इतिर्गतिः श्याप्तिः पुत्र-
पोत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो
यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमि कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः ।
यद्वा वीतिरभिलषो होत्रे होत्रकर्मणि यस्य तम् । तथा
द्युमस्तं । द्योः कान्तिरस्वास्ताति द्यमान् तं स्वत एव द्यत्य-
पेतम् । तथा बृहस्पतं महान्तम् ॥ ४ ॥

समिदसि । सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्या-
श्चिदभिगस्त्यै । सवितुर्बाह्वस्यै । ऊर्णसदसं
त्वा स्तृणामि स्वासम्यं देवेभ्यः । आ त्वा वसवो
रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का० [२, ८, ३] अन्वपस्यस्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥
हे इषकाष्ठ ! त्वं समिदसि अर्चनः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का०
[२, ८, ४] सूर्यस्त्वेति अपत्याहवनीयर्भाक्षमाण इति ॥
हे आहवनीय ! सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभि-
गस्त्यै सर्वस्या अभिगस्तेहिमायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु
रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थः । या काश्चिन्निमा प्रसक्ता तां सर्वा
परिहरन्त्वित्यर्थः । इतरदिक्ष्ये परिधितय रक्षकं पूर्वस्या
तदभावात् सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१, ३, ४, ८] । गत्यै
वा अभिनः परिधयो भवन्त्ययनसूर्यमेव पुरस्ताद्भाषारं करो-
तीति । का० [२, ८, ५] अन्विपस्तृणे तिरयो निदध्याति
सवितुरित्येति । तृणद्वयं प्रस्तरस्यापनार्थं निर्गम निदध्यात् ।
हे तृण ! युवासुमे सवितुर्देव्य याह्वस्यै । प्रस्तरधारण

भूर्यस्य वाङ्म इव भवथः ॥ का० [२, ८, १०] तयोः प्रस्तरस्य
 स्तुष्यत्पूर्णस्वदसमितीति । अर्षमिव मृदुं देवैव्यो देवानां
 स्वासस्यं सुखेनस्वनेन स्वीयते यत्र तादृश्यं त्वां स्तुषामि ॥
 का० [२, ८, ११] अभिविदधात्वा त्वा वक्ष्य इतीति ॥
 प्रस्तरं प्रति पाशे निदधाति । वक्ष्यो इत्य आदिम्बाः सवन
 त्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः स्वामासदन्तु पापत्रयन्तु सर्वतः
 प्रसन्नयन्तु ॥ ५३

धृताच्यसि जुह्वन्मिन् । सीदं प्रियेषु धाम्ना
 प्रियेषु सह चासीद । प्रियेषु धाम्ना प्रियेषु
 सीदं प्रियेषु धाम्ना प्रियेषु सह चासीद । धृता
 च्यसि जुवा नाम्ना सीदं प्रियेषु धाम्ना प्रियेषु
 सह चासीद । प्रियेषु धाम्ना प्रियेषु सह
 चासीद । ध्रुवा यत्तु तस्य योनी ता विष्णो
 पाहि । पाहि युञ्जम् । पाहि युञ्जयतिम् । पाहि
 मां युञ्जयम् ॥ ५४ ॥

का० [२, ८, ११, १२] अन्वाच्ये जुह्वन् इति
 निदधाति इत्याशेषेवमितरे उत्तराद्यां कर्तव्येति । इ
 जुह्वः त्वं धृताची अहिः । इत्यप्रकृति प्राप्नोतीति धृताची
 इत्यङ्गुर्णा भवति नाम्ना च जुह्वः । प्रयस्येति जुह्वः ।
 द्विषि जुह्वन्मिन् इतीती हे च सुखेतिर्द्विषिति [वा०
 का० ३, १, १७५] वा २, १] द्विषं दीर्घम् । सा त्वं
 प्रियेषु धाम्ना देवैव्योदेवान्नेन सह इदं प्रियं सहः प्रस्तर-
 लक्षणाचीद अचिच्छिष्ट । एतदे देवानां प्रियतमं धाम यदा

ज्यमिति श्रुतेः [२, ३, २, १७] प्रियधामशब्देनाज्यम् ।
उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभक्तिं आज्यं धार-
यतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव
स्थैर्ये । यथा होमार्थं जुह्वपभृतोच्चलनं तददस्याच्चलनाभा-
वेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्वाख्यातम् ॥ का० [२,
८, १८] प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां क्वत्वेति । हे हविः !
प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन मद्द प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः
सम्बोध्य वचनम् । का० [२, ८, १८] ध्रुवा असदन्निति
सर्वाख्यानमत इति । ऋतस्यावश्यभाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य
यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् ।
हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं
न पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि
मामिद्व्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं
मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने^१ वाजजि^२ ह्राज^३ त्वा सरिष्यन्तं^४ वाज-
जित् ? सम्मार्जिम् । नमो^५ देवेभ्यः । स्वधा
पितृभ्यः । सुयमे^६ मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३, १, १३] इधमन्नहनेरनुपरिधि सम्मार्जिग्ने
वाजजिदिति विश्विः परिक्राममिति । वाजमन्नं जयतीति वाज-
जित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् ! हे अग्ने ! त्वामहं सम्मार्जिम्
शोभयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य
गमिष्यन्तमन्नमस्यादनीपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य
जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० [३, १, १५]
अपरमाह्वयनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये
देवा अनुष्ठानमनुष्ठान्ति तेषु नमस्करोति । का० [३, १, १५]

१५] स्वधा पित्रभ्य इति दक्षिणम उक्तानमिति । प्राङ्-
खेनादौ देवनस्यर्षमञ्जलिः कृतः इदानीं पित्रभ्यर्षं दक्षिणा-
मुख उक्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितर पात्रकाः सन्ति
तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दा निपातः पितृभ्यश्च देवतृण्यश्च
दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्र-
द्वयेन देवाः पितरस्योपचर्यन्ते । का० [३. १. १६] सुयमे
म इति जुह्वपश्रुतावादावेति । हे जुह्वपश्रुतो ! मे मदर्थं
सुयमे सुष्ठु नियते बुवां भूयास्तं भवतम् । यथा स्वयोः
स्वितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ० ॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्यु वाज्यं सभ्रियामम् ।
अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम् । वसुमती-
मग्ने ते ह्यायामुपस्थेषं विष्णो स्थानमसि । इत
इन्द्रो वीर्यमकृणोर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

तथा सति अद्यास्त्रिचतुष्टानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं
युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमी यथा न स्कन्दति तथा
सभ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारयं वा । आगानिहि
उत्तमे रूपम् ॥ का० [३. १. १६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा
विष्णवित्तीति । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! अङ्घ्रिणा
पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्यं
पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ का० [३. १. १८]
वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ! ते तत्र ह्यायां ह्यायावत्
समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहसुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं
वेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एव सेवापकारः कथ्यते ।
१ वसुमति ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्वित्वा यागः

कर्मं शक्यते इत्यर्थः । आहुवनीयसमीपवर्तित्वात् अस्या
भूमैर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने ! ते तव वसु-
मतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं क्रायामाययम् उपस्थेपं सेवेय ।
क्रायामशब्द आश्रयवाचकः । यथात्पादच्छायायां वसामांति
यावत् । यतस्त्वं यिष्णार्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० [३, २, १]
इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसखन्वि यत् स्थान-
मुक्तं तदेष देवानां यिज्यहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते । देव-
यजनव्यतिरिक्तभूमिसुरार्धोन्त्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञ-
प्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः ।
इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उच्युक्तः सन्निति शेषः । वीर्य-
म कृणोत् पारस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । अत एवा-
ध्वरो यज्ञं ऊर्हमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते
शत्रुकृतविघ्नाभावाद्ध्वरस्यात्रत्वम् ॥ ८ ॥

अग्ने॑ वे॒र्ही॑त्रं वे॒द्रू॑त्यम् । अव॑तां त्वा॑ द्यावा-
पृथि॒वी । अत्र॑ त्वं द्यावा॑पृथि॒वी स्वि॑ष्ट॒कृ॒द्वेभ्य॑
इन्द्र॑ आज्ये॑ न ह॒विषा॑ भूत् स्वा॒हा । संज्योति॑षा
ज्योतिः॑ ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने ! त्वं होतृ वेः । होतुः कर्म विद्धि ।
नहि अहुभावे रूपम् । द्रूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं
दूतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४] उभयं
वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्चेति । ईदृशं त्वां द्यावा-
पृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने ! त्वमपि द्यावापृथिवी
लोकहृदयदेवते अव पालय । इत्यमन्वीन्यपालने सति इन्द्रः
आण्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत् ।[†]

सुष्ठु इष्टं करोतीति श्रद्धात् तादृशो भवतु । यज्ञभावा-
 न्शान्दमः । यद्यथाभिरिच्छते तन्नादिष्टं सर्वं वैकल्पवद्विज्ञं
 करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुष्ठुतम् अस्तु । इन्द्रं देवमृषियं इह-
 माण्यं दक्षमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ।
 का० [३, २, २] सुष्ठु ध्रुवा समन्तानि संख्याति धिति । गच्छता-
 मित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्त्रिताण्यस्य ज्योतिषा सुष्ठु
 ज्योतिर्जुह्वाषिच्यमानस्य ज्योतिः इह ज्योतिषाम् ॥ ८ ॥

मयीदमिन्द्रं इन्द्रियं दधात्वम्भान् रायो
 मन्त्रवानः सचन्ताम् । अन्नाकं सन्वाशिषः
 सत्यानः सन्वाशिषः । उपहृता पृथिवी मातोप
 मां पृथिवी माता ह्वयताम् । अग्निगम्भीधात्
 स्वाहा ॥ १० ॥

का० [३, ४, २१] आशानने मयीदमिति यज्ञमानो
 जपतीति । प्रधानयामानन्दारं पुरोडाशशेषप्राशनममसे
 होतरि आशिषं प्रमुञ्चाने सति यजमानो जपति । इन्द्रः पर-
 मेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं
 वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किञ्च रायो धनानि देव-
 मानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः घन्यन्तस्त्राणाम् यजमानान्
 सचन्तां सेचन्ताम् । सच सेवने । किञ्च अन्नाकं यजमाना-
 न्नाग्निशोभोष्ठीष्ठार्यस्वार्यसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किञ्च
 नोऽस्माकमशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः चरितयाः सन्तु । मघमिति
 धननाम [निघ० २, १०,] तद्विद्यते सेषां ते मघवानः ।
 अस्त्यर्थे कर्मप्रत्ययः [पा० ५, २, १०८] का० [३,
 १५, १५, २०] एकोकमाहुरति आकाशविश्वीरुपदाने-

ऽग्नीध्रे षड्वत्सम् । प्राञ्जास्त्वेपञ्चता पृथिवीतीति ॥ यदा होता
 यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरिकैक-
 मयं षड्वत्से षड्वत्से कृत्वाम्नीध्रे ददाति स चोपह्वतेति
 जन्ध्रेण तत् प्राञ्जातीति सूक्तार्थः ॥ उपह्वता येषं पृथिवी
 दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपह्वता अभ्यनुप्राता
 सा च पृथिवी माता मादृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मासु-
 पह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाञ्चा ददातु । अर्हं
 चाम्नीध्रात् । अग्नीध्रे इदं कर्माग्नीध्रं तस्मादेतोरग्निः सञ्ज-
 तं भागं प्राञ्जातीति शेषः । स्वाहा सुसुतमस्तु जाठरेऽग्नी
 ॥ १० ॥

उपह्वतो द्यौष्पि तोष मां द्यीष्पि ता ह्वयता-
 मग्निगानो धात् स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवे ऽश्विनोर्वाहृभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् । प्रति-
 गृह्णामि । अमनष्ट्रास्थेन प्राञ्जामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राञ्जाति । एवं योः पिता जयत्पालक उपह्व-
 यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति यो
 प्रतिगृह्यन्त [ऋ० १३] अक्षत्वम् । तस्याङ्गिरसो हृष्टस्य-
 तिर्हृषिः ॥ का० [२, २, १३] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णा-
 तीति ॥ अग्रा देवस्य त्वङ्गि प्राप्तिं गृह्णाति । अमन-
 ष्ट्रास्थ्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२, २,
 १८] अमनष्ट्रेति प्राञ्जाति दन्तैरनुपह्वयन्ति । हे प्राञ्जि !
 अमनः आस्थेन वज्रदेवताया मुखेन त्वा त्वा प्राञ्जामि
 अक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये

ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन
मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामग्मितः प्रहो-
तीति । समिधमाधातुमनुष्ठाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रे-
णानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः श्रीमप्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः ।
हे देव । दानादिगुणयुक्त ! हे सवितः ! प्रसवितः ! एतं यज्ञ-
मिदानीं क्रियमाणमिमं मधं ते तुभ्यं त्वदीयं प्राचुर्यम्बमानाः
कथयन्ति अनुष्ठापयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां
यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै
देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति ।
किञ्च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रथ । तथा तेनेव
हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रथ । तथा तेनेव हेतुना
मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञ-
मिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु
विप्रै देवास इह मादयन्तामोश्मप्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किञ्च । मनो प्राण्यस्य ज्ञपताम् । कर्मणि बहो । मनः
घृतं सेवताम् । हे सवितः ! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याम्बे
स्थापयेत्यर्थः । किञ्चूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो
जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । श्रीत्वं ज्ञान्दसम् ।
अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः ।
जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं
तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । एत इमं यज्ञमरिष्टं

हिसारहितं कृत्वा मन्दधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो
विच्छिन्न इत्येवमुच्यते । किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह
यज्ञकर्मणि सादयन्ताम् । मद तप्तौ सुरादिः । तप्यन्ताम् ।
एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुष्ठां प्रयच्छतु । ओमि-
त्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुर्व । समिदाधान-
काले यज्ञमानस्याभिप्रतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गी-
कृत्य प्रयाणं प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एषा ते॑ अग्ने॑स॒मित्तया॑ वर्ध॑स्व॒चाच॑ प्याय-
स्व । व॒धिं पी॑महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासि॒षीमहि॑ ।
अग्ने॑ वाज॒जि॒ह्वाज॑ त्वा स॒सृवा॑त्सं॑ वाज॒जित॑त्
सम्मा॑जिर्म ॥ १४ ॥

का० [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्वयत इति ।
ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतसार्धम् । इयमनुष्ठुवग्नि-
देवत्या । हे अग्ने ! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठ-
विशेष । तथा समिधा त्वं वर्धस्व हृदिं गच्छ । आप्यायस्व
च । अस्मानपि सर्वतो हृदिं प्रापय । तथा च सति स्वत्-
प्रसादादहयं वर्धिषीमहि हृदिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च ।
अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो ब्रह्मान् करवाम ॥ का० [३, ५,
४] सम्माष्टिं पूर्ववदपरिक्रामत्सकृत्सकृत्सृवात्समित्तीति ।
पृथमग्ने वाजजिदिति [ख० ७] मन्त्रेण यथेक्षसन्नहनैरग्नेः
सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्माष्टिं । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः
कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति
सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान् विशेषः । हे अग्ने ! त्वां

सम्प्राप्तिम् । किञ्चित् त्वां वाञ्छं सस्र वांसमजमुद्दिश्य गतवन्त-
सत्रं सम्प्रादितवन्समित्यर्थः । अन्वत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोक्तञ्चितिमनृञ्जिपं वाजस्य मा
प्रसवेन प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यस्त वयं द्विष्टमो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापो हामि । इन्द्रान्योक्तञ्चितिमनृञ्जिपं वा-
जस्य मा प्रसवेन प्रोहाहि । इन्द्रान्मौ तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यस्त वयं द्विष्टमो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापो हामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १७, १८] जुह्वपभृती व्युदत्यम्नापोमयो-
रितीति । तत्र जुष्टं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्युहनं
परस्परद्विपरीतत्वेनापनोदस्र । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपरो-
दायदेवतयोक्तञ्चितिमनु अविद्येन द्विःस्वाकाररूपमुत्कृष्टं
जुष्टमस्रयादमुत्कृष्टमस्रयादं कष्टं प्राप्तवानस्मि । वाज-
स्याजस्य परोदायादिः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्राहामि मां
यजमानं जुष्टरूपधारिणं योक्ताहयासि । यद्यप्युदतिधातु-
विश्वकर्षात्प्रायाप्यपरसर्गयादुदसाहार्यः । अन्वत् पूर्ववत् ॥ उप-
भृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः यदुरसुरादिरस्मादिरस्मान् द्वेष्टि
अग्नीषोमस्रवित्नायाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्टः ।
यस्मात्प्रायादिरूपमग्नीषोमस्रयादिविरोधिनं यत् द्विष्टः वित्ना-
यायोऽस्रं क्लृप्तः । तमुभयविधं यदुत्कृष्टापोमौ देवावपह-
दस्रं विदुःकृतवान् । किञ्च । अहमस्मेन द्विष्टिधं यत्-
प्रायादं प्रायास्य मन्वनेन परोदायदेवताया अभ्यनुज्ञयापो-

हामि निराश्रमि । उत्तरो मन्त्रो दर्शदेवताविषयो समा-
नार्थो ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वा । रुद्रेभ्यस्त्वा । आदित्यभ्यस्त्वा ।
सञ्जानाथां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा
वृष्टावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तं रिहाणाः ।
मरुतां पृथ्वीर्गच्छ वशा पृथ्वीभूत्वा दिवं गच्छ
ततो ना वृष्टिमावृष्ट । चक्षुषा चक्षुःसि चक्षु-
र्म पाहि ॥ १६ ॥

का० [३, ५, २४] शुद्धा परिधीनक्ति यदापूर्वं वसुभ्य
इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवता-
प्रोत्सर्धे त्वा त्वात्मनःमाति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-
मन्त्रौ व्याख्येयो । परिधिजयाश्चनेन सवनद्वयदिवताः प्रीयन्ते
इति भावः ॥ का० [३, ६, २] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादान-
मिति । हे द्यावापृथिवी ! यल्लोकभूलोकदेश्यो ! तुषां सञ्जा-
नाथां गृह्यमाणं प्रस्तारं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तार !
मित्रावरुणौ प्राणापानवायु वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वात्मवतां
रक्षताम् । वायुर्वर्षणस्य [१, ८, ३, १२] इत्युक्तत्वाद्दर्शि-
धोमी वायुः स चाप्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुण-
वृष्ट्याभ्यामुच्यते । स च प्रस्ताररूपं यजमानं वृष्ट्यावह । यज-
मानो वै प्रस्तार इति श्रुतिः । [१, ८, १, ४४] ॥ का० [३,
६, ४ ०] अन्तर्धानं श्यन्तु वय इत्यपं शुद्धासुपश्चति मध्यं
मूकमितरस्यामिति । इतरस्या ध्रुवायाम् ॥ वयः पश्चि-
श्यन्तु । वो गतिव्याप्तिप्रजननकाव्यमनगदादनेषु । पश्चि-
पश्चानि गायत्रशार्दूलि वृद्धादि गच्छन्तु । प्रस्तारमादायो

शेषः । किम्भूताः वयः । अन्नं रिहाणाः । अन्नं पृतन्निमं
 प्रस्तरं लिहानाः आस्त्रादयन्तः । रत्नयोरैक्यम् ॥ का० [३,
 ६, ८] मरुतामिति नीचैर्हृत्वा टणमादायानुप्रहरतीति ।
 एकं टणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्वा प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नां प्रक्षिपेदिति
 सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहतो कपिदृष्टा चतुर्थः
 पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर ! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुत्तान्-
 कानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अग्नाश्चित्रवर्णा
 गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवहेगेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं
 गच्छेत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्नरक्ष्य-
 तनुर्गोर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्पृमिकरी भूत्वा स्वर्गं
 गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह
 भूलोके वृष्टिमान्ध । वहा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां
 मूत्रि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुते-
 र्वशापृश्निशब्देन भूमिश्च्यते [१, ८, ३, १५] । वशा पृश्नि-
 भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय
 भूलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर ! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तद-
 ब्राह्मणतः सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांस्य सन्तर्प्य
 पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिचामः सूचित इति भावः ॥
 का० [३, ६, १५] चक्षुष्या इत्यात्मानमात्ममत इति । हे
 अग्ने ! त्वं यतश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः ।
 स्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम
 चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसन्नं चक्षुष उपद्रवं परिह-
 र्सेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यं परिधिं पर्यधत्या अग्ने देव पृथिवीर्गु-
 ष्यमानः । तं तं एतमनु जोषन्धराभ्येष नेत्त्वदप-

चे तयाते । अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १० ॥

का० [३, ६, १०] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिमम् । त्रिष्टुब्धिविराड् रूपा आग्नेयी यजु-रन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवस्तदृष्टा ॥ हे अग्ने देव ! आहवनीय ! पणिभिरसुरैः शुद्धमानः । गुह्य संवरणे संत्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्य-धत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानमि स्थापितवा-नमि । ते तव जीवं प्रियं तमेतं परिधिमनु भवामि वङ्गो प्रचि-यामि । पनुर्भिन्नक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नैव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगतुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येष तिष्ठतु । चित्ती संज्ञानं णिञ्जन्ताभेत् । तस्मात्तपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् । टित आम्नेपदानामिति [पा० ३, ४, ७८] तस्यैकारः । वेतोऽन्त्येति [पा० ३, ४, ८६], लेटेकारस्य पाश्चिक ऐ । सेतोऽन्त्यावित्याडागमः [पा० ३, ४, ८४] । गुणाभादेशो । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगत-श्चित्ती मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [३, ६, १०] इतरौ च युगपदान्नेः प्रियमित्तेति । दक्षिणोत्तरो परिधी युगपत् प्रक्षिपेत् । हे परिधी ! अग्नेः प्रियं पाथः सुवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यसनाम । [नि० ने० ६, ७] । आहवनीयस्याभिप्रेतम-समपिगच्छतम् । अग्ने रसत्वं भवद्गतां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रवशागा स्थेषा वृहन्तः प्रस्तरिष्ठाः
परिधेशाश्च देवाः । इमां वाचमभि विप्रैर्गुणा

शीसद्योस्मिन् बर्हिषि मादवध्वम् । स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

का० [३, ६, १८] संप्रसवमामा इति संप्रसवान् लुङोतीति वेददिवी त्रिष्टुब्यसुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सोमश्च बर्हिषिः । हे विष्णो देवाः । ययं संसवममनाः स्व । विष्णो नमोऽर्चं संसर्वः । स एव मामी देवा ते संस्रवमामाः । तयाविषा भवत् । तयो इधी संस्रवन्तश्चोनायेन वृद्धन्ती महान्तः स्व । किञ्च ते प्रस्ररुहाः प्रस्ररे तिष्ठन्तीति प्रस्ररेहाः प्रस्ररुहायिनः । वे संप्रस्रव्याः परिधिमेवाः सन्ति । ते विष्णो देवा इमां महीर्षं वीर्षमसि सृणन्तः सर्वत्र वर्षयन्तः । धर्यं धजमानः सम्भक् यजन्तीत्येवं सर्वेषां देवामां मधी कथञ्चनती वृषमस्मिन् बर्हिषि इव पासवीपिबिष्यं मदीयध्वं त्वय्यध्वं मदीयध्वं वा । स्वाहेति वाडिति वं धर्षी बर्हिर्दानार्थी । सर्वेषां दत्तमिच्छादरं धर्षयितुं शब्दध्वन्यप्रयोगः । धर्षयि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि देवानां धर्षयितुं प्रयत्नात् प्रत्ययस्त्वन्निर्वाणं वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ ८४

धृताची स्थो धुर्यो पातत् सुखे स्थः
सुमे मा धत्तम् । यस्तु नमस्य त उप च यस्तुस्य
शिवे सन्तिष्ठस्व सिष्टे मे सान्तिः स्व ॥ १९ ॥

का० [३, ६, १९] धृताची इति धुरि निदधातीति । अङ्ग-
नन्ती शकटधुरि निदधात् । हे अङ्गपरन्तो ! युवां धृताची
माः । धृतामन्तः प्राङ्गतः इति धृताची । पूर्वसर्वशरीरः । तथा-
धे युवां धुर्यावनद्याहो पातं रक्षतं धुरं वहतस्ती धुर्यो । किञ्च
स्वाहा इत्ये संस्रव्ये स्वः भव्यः तस्मात्सुखे सुखे मा मा धत्ते

स्वापयतम् ॥ का० [३, ६, २१] यज्ञ ! नमश्च त इति वेदिमा-
 लभत इति । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यवमान् कृषिरुदालवान् धा-
 नान्तर्वानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ! ते तुभ्यं
 नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तैःस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्च-
 यार्थो । नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं
 तत् पूर्णं जायते । तथा च श्रुतिः । स यदतिरेचयति तन्न-
 मस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं
 भवतीति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यूनान्ति-
 रिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञस्यान्यूनान्तिरिक्तं तच्छिवं
 तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्त्रिष्टे सन्तिष्ठस्व ।
 साधु इष्टं स्त्रिष्टम् । शोभने वागे तिष्ठसि प्राप्तं कुर्वित्यर्थः ।
 ॥ १८ ॥

अग्ने॑ऽदध्वायोऽशीतम॑ प्रा॒हि मा॑ द्वि॒द्योः ।
 प्रा॒हि प्र॑सि॒त्यै । प्रा॒हि दु॑रि॒ष्टौ । प्रा॒हि दु॑र॒ज्ञ-
 न्या॑ अ॒वि॒धं नः॑ पि॒तुं कृ॑णु । सु॒ष॒दा यो॒नौ
 स्वा॒हा वा॒ट् । अ॒ग्नये॑ सं॒वे॒श॒प॒तये॑ स्वा॒हा । सर॑-
 स्व॒त्यै यशो॑भ॒गिन्यै॑ स्वा॒हा ॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] सूक्सुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदध्वायविति ।
 दध्नाति हिंसाकर्मा [निघ० २, १८, १] । आयुविति मन्युः
 नाम [निघ० २, ३, १७] । अदध्वाऽनुपहिंसित
 यज्ञमानो यस्य सोऽदध्वायुः । अग
 सुङ्क्ते इत्यग्नी । यद्वा अन्नं व्याप्नो
 अतिशयेनाग्नी अशितमः । दीर्घं
 अहिंसितयज्ञमान । हे अशितम्

हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां दिव्योः षष्ठात्याहि । शत्रुप्रयुक्ता-
 हव्यममादासुधाभ्याम्याहि । दिव्यरिति त्वमनाम । निध० २,
 २०, १] । प्रमित्ये प्रमितेर्वस्यगृहेतुभूताभ्यानायां याहि ।
 प्रसितिः प्रसत्रनाप्तन्तुषां जालं वेति यास्कः । निरु० ६, १०] ।
 दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्तीयो यागः । तव्याभ्यां याहि ।
 दुरक्षणी । अदनमक्षणी । दुष्टा अक्षणी दुरक्षणी दर्शजं
 ततो वा याहि । सतुर्थ्यर्थः पञ्चम्यर्थः । भात्रायोनामिति
 [पा० १, ४, २५] पञ्चमी । किञ्च नोऽस्माकं पितृमन्त्रम-
 विषं कृषु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति षड्भ्याम । निध०
 ३, ४] । सुदु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुपदा । तस्यां सुपदा
 विभक्तेराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये षट्हे मां स्यापयेति जेषः ।
 यद्वा षट्हे स्थितानां नोऽस्माकं पितृमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति
 पदे व्याख्याते । का० [३, ७, १८] टल्लिणायनी कुञ्जीस्यमन्य
 इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिरापपूर्वकमेकत्र
 शयनं संविशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् ।
 जीवतः पुरुषस्य प्रथंसा यद्यः तस्य यशभो भगिनी वासुपा सर-
 स्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवैभ्यो वेदो-
 ऽभवस्तेन मच्च वेदो भूयाः । देवा गातुवि-
 दो गातुं वित्वा गातुमित । मनसस्पत इमं
 देव यच्च स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [३, ८, १] पञ्जी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति । हे
 प्रमुञ्चिर्निर्मित पदार्थः । त्वं वेदोऽसि । षट्गाद्यात्मकोऽसि ।
 वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव ! द्योतनात्मक वेद । हे

वेद ! येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां
वेदोऽभयः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मङ्गं मम वेदी भूयाः
ज्ञापको भय ॥ का० [२, ८, ४] समिष्टयजुर्जुहोति देवा
गातुविद इतीति । इयं विराट्कन्दस्का वा देवत्या मनस-
स्यविदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विद्वजति । गै शब्दे ।
गीयते नानाविधैर्विदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः
तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः ! यज्ञवे-
त्तारो देवाः ! गातुं पिप्त्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो
यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा
गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः
स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान् विद्विष्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मन-
सस्पते ! मनोऽधिपयन्द्रः । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्त्तकः
परमेश्वरः । तं प्रयुज्यते । हे मनसस्पते ! परमेश्वर ! हे
देव ! इममनुदितं यज्ञं स्वाहा त्वदस्ते ददामि । त्वं च तं
यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवति
ष्ठते । तदृक्तं अग्ना । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदैवाध्वर्युरुत्तमं
कर्म करोत्वशेतमेवाप्यतीति ॥ २१ ॥

सस्व॑हिर॑ इ॒त्ता॑ ह॒विषा॑ घृतेन॑ समा॑दित्वैर्व-
सु॑भिः॒ सम॑रुद्रिः । समिन्द्रो॑ वि॒श्वदे॑वभि-
र॒इ॒त्तां॑ दि॒व्यं नभो॑ गच्छतु॑ यत् स्वाहा ॥ २२ ॥

का० [२, ८, ५] वसिः सस्वहिरिति । वसिर्जुहोति
इयम्क विद्विष्य विराटरूपा वसिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हवि
संस्कारयुक्तं न घृतेन वसिः दधे समइत्ताम् । सम्यगश्वभारं
करातु स श्वेन्द्रः केषलो न । किन्तु पदित्वैर्यसुभिसंरुत्

विश्वदेवेभिर्विश्वनामकौश्व गणदेवैः सहितः समहन्ताम् । समि-
त्यस्वापसर्गस्वातृष्या अहन्तामित्यस्व क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्वा-
हव्या । अस्वादिसहितेन्द्रेण समहन्तां तद् बहिर्गृह्णिव्यं नभो
आदित्यनक्षणं ज्योतिः तदहन्तु आदित्यं प्राप्नोतु । आहा इदं
बहिर्देवोद्देशेन टप्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४]
पठितं टिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै
त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषा-
य ॥ रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३, ८, ६] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वं सि ।
व्याख्यातः [अध्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र मन्त्रगोम
निवृत्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रांदिभिः
पोषयितुं त्वां निनयामोति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके
यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्य्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य
न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥
का० [३, ८, ७] पुरोडाशकपालेन कक्षानपास्यत्वधः कृष्या-
जिनश्च रक्षसामितीति । इति कणसमूहः । त्वं रक्षसां भागोऽसि
तेषां नीचजातित्वाच्चिकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संवर्चसा पर्यसा सन्तनूभिरगन्महि मन-
सा सञ्शिवेन । त्वष्टा सुद्वो विदधातु रायो-
ऽनुमार्ष्टु त न्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवव्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का०
३, ८, ८—१०] पूर्वपात्रं निनयति परीत्य सन्नतं यज-
तोऽञ्जलिनां प्रतिगृह्णाति सं कर्षतेति सुखं विमृष्ट इति ।

समित्युपसर्गोऽगन्धहीत्यनेन सर्वज्ञः प्रत्येकम् । यत्तसौ ब्रह्म-
वर्चसेन वयं समगन्धहि सङ्गता भवामः । पयसा क्षीरादिर-
सेन समगन्धहि । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा
तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्धहि । शिवेन शान्तेन कर्म-
श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्धहि । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्च-
साद्यपेति तदनेन पुनराप्याययति । किञ्च सुदन्नः शोभन-
दानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य
मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु ।
न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य
पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । सुष्टु ददातीति सुदन्नः । सुपूर्वाद्दानैः
इत् । सार्वधातुभ्य इति [४० ४, १६०] इत् । बाहुलक-
त्वाद्दत्तः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्र०स्त जागतेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विष्म ।
अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्र०स्त वैष्टुमेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विष्मः ।
पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्र०स्त गायत्रेण छन्दसा ।
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विष्मः ।
अस्माद्ब्रातु । अस्यै प्रतिष्ठायै । अगन्तु स्वः ॥
संख्यातिषाभूम ॥ २५ ॥

का० [३, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरि-
तिमन्त्रमिति । विष्णुगदबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रचे
विष्णुक्रमाः । विष्णुर्यज्ञपुरुषः । जागतेन छन्दसा ज-
अत-

इन्दोऽपि स्वकीयपादेन द्विविधुन्वोऽपि व्यास्यन्त विभेदे च
क्रमेण कृतवान् । तथा सति ततो युक्तोऽत् निर्भक्तो भान-
रहितः कृत्वा निःसारितः । कः । योऽप्यान्वेष्टि यं च वर्त
द्विधः । योऽप्यान् दृष्टा न प्रीयते यं च दृष्टा वर्त न प्रीया-
महे स द्विविधोऽपि यद्युर्दिबो निःसारितः । एवमुक्तत्वापि
विष्णुकमसम्बो व्याख्येयी ॥ का० [१, ८, १३] अस्मादन्वा-
दिति भागमवेक्षत इति । योऽयन्भागोऽवेक्षते अस्मादन्वा-
जमानभागान्निर्भक्त इति वाक्ययोऽनुवर्त्तनीयः ॥ का० [१,
८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । अवेक्षत इति
चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते । अस्यै अस्याः पुरतो इत्य-
मानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यच्चियभूमिः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् ॥
का० [३, ८, १५] अगन्त स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि
स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा अयमगन्त प्रासाः । यज्ञानुष्ठानेन ।
का० [३, ८, १६] संध्योतिषेत्याहवनीयमिति । ष्योति-
षाहवनाहलक्षणोऽयं अयमभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि
वर्चो मे देहि । सूर्यं स्यावृतमन्वावर्त्त ॥ २६ ॥

का० [१, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे
सूर्य ! त्वं स्वयम्भूरक्तकः स्वयंसिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रग-
स्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानो हिरण्यगर्भो
स्योऽसि । सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः ।
क उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानो हिरण्यगर्भः
इवः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतश्च वर्चोदा असि तेजसो
वासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का० [१, ८, १८]
स्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति । आवर्त्तनमावृत् । सूर्यस्य

सम्बन्धिनीमावृत्तमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्तं प्रादक्षि-
ण्येनवर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने^१ गृहपते सुगृहपतिस्त्वं^१ याम्ने^१ ऽहं गृह-
पतिना भूयास^१ सुगृहपतिस्त्वं मया^१ अग्ने गृहप-
तिना भूयाः । अस्थूरि ऋषी गार्हपत्यानि सन्तु
शत^१ हिमाः । सूर्ये^१ स्यावृत्मन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत
इति । हे गृहपते ! अस्मदीयगृहस्य पालक ! हे अग्ने !
द्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः ।
अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा
हे अग्ने ! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृ-
हपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्यावृ-
त्तिरादरार्था । एवं सति नौ भावयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां
स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्याद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि
शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । निरन्तरमवहितानि प्रवर्त्त-
न्ताम् । एकपाश्वे बलीवर्दयुक्तं शकटंः स्थूरि न स्थूरि
अस्थूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम्
अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृह-
पतिना संयुक्ते अय [पा० ४, ४, ८०] इति अयप्रत्ययः ॥
का० [३, ८, २१] सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रादक्षिण्यमिति ।
व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने^१ व्रतपते व्रतम^१ चारिष^१ तद^१ शकं^१ तन्मे-
ऽराधि । बृदम^१ हं य ए वास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का० [१, ८, २८] व्रतं विस्मजते येनोपेयादिति । व्रत-

प्रज्ञे मन्त्रद्वयसुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रमेत
द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारिण व्रतं विसृजेत् । हे
अग्ने ! हे व्रतपते कर्मपालक ! व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठित-
वानस्मि तदशकं शकितवान् । त्वत्प्रसादात्कर्मशक्ताऽभ-
यम् । त्वया च तस्मै मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीया
मन्त्रः । हे अग्ने ! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपिद्वयप्रमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

अ॒ग्नये॑ क॒व्यवा॑ह॒नाय॒ स्वाहा॑ । सो॒मा॒स
पि॒तृम॑ते॒ स्वाहा॑ । अ॒प॒ह॒ता अ॒मु॒रा र॒क्षासि॑
वे॒दिष॑दः ॥ २९ ॥

का० [४, १, ७] सारतण्डुलमूर्णैश्च अपयित्वाभिप्रा-
र्याहास्य मेक्षणेन जुहोत्वग्नये इति सोमायेति च । कवयः
क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं इविः । तद्वोढुम
धिकारी यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा
इविर्धत्तम् । पिद्विमान् पिद्विसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय
देवाय स्वाहा इविर्धत्तम् । स्वाहाकारिण वा देवि-
भ्योऽन्नदानमनुतेर्देवाविमो मन्त्रो ॥ का० [४, १, ८] दक्षिणे-
नोक्षिणत्वपहता इतीति । वेद्यां सोदन्ति वेदिषदः तादृशा
अमुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षासि
वेद्या अपहतानि । अमुरस्त्वं रक्षास्त्वं वेति जातिविशेषौ
इवविरोधितौ ॥ २९ ॥

श्री कृष्णस्यै नमः ॥ अमुराः सन्तः

स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-

ग्निदान् लोकात् प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उल्लुक्त्वं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं विष्टुप् कथ्यते अग्निदेवत्या । स्वधया पितृकान्नेन निमित्तेन पितृणां सन्नध्याभिर्भक्षणीयमिति हेताः स्वीय-
रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृभमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृवज्रस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परा-
पुरः स्थूलदेहान् । निहृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-
यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मगरीराणि विभ्रति । अग्निं वाक्म करुणः । अस्माल्लोकात् पितृवज्र-
स्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरश्चतु प्रकर्षेणात्सास्यत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाय-
ध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषाय-
धिषत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्डास्त
आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात्
श्वामनिरोधिन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्गख आस्त इति सूत्रार्थः ।
हे पितरः ! गृह्यमत्राग्निन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत ।
ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आह्वनायध्वं
समन्तादृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घानं प्राच्य हृष्टि-
पर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । अन्तर्दृषवदा-
क्तुः काङ् सन्नोपशेति [पा० ३, १, ११] अङ् ततो खीट् ।

पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त ज्ज्ञटाः यथाभागमात्पायिपत स्वं भागमन-
तिक्रम्य वृषवत् स्वीचक्रः । लुडि रूपम् । यथाभागमाशिषु-
रित्येवैतदाहति श्रुतिः [२, ४, २, २२] । भागं स्वं जघ-
रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो^१ वः पितॄ^२ रसाय । नमो^१ वः
पितॄ^२ शोषाय । नमो^१ वः पितॄ^२ जीवाय ।
नमो^१ वः पितरः स्वधायै^३ । नमो^१ वः पितरो
घोराय^४ । नमो^१ वः पितरो मन्यवे^५ नमो^१ वः
पितॄ^२ पितॄ^२ नमो^१ वः । गृहान्नः^६ पितरो
दत्त २तो वः^७ पितरो देष्म । एतद्वः^८ पितॄ^२
वासु आधत् ॥ ३२ ॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । पट्-
कत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादि-
शब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरूपभूता
अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरः ! वो युष्माकं सम्बन्धिने
रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु
जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम
इत्यर्थः । एवमयेतना मन्वा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्य-
न्व्यौषधयो यत्नेति शोषो शीषः । जीवाय । जीवनहेतु-
भूताय जलाय वर्षं चैव । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै श-
रत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशो-
ऽन्नानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः
शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्त्वात् घोरः । मन्यवे । मन्युः क्रोधः ।

तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौषधीर्दहति । हे पितरः !
 एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः ! वो नम
 इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं गृहान्
 दत्त । भार्यापुत्रपेक्षादयो गृहाः । हे पितरः ! वो युष्मभ्यं
 सतः विद्यमानात् देस ददामः । सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभि-
 र्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यत्रयो मास्त्वित्यर्थः ॥
 का० [४, ७, १६—१८] एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति-
 पिण्डमूर्णां दशा वा वयस्युत्तरे यजमाननोमानि वेति । हे
 पितरः ! वो युष्मभ्यमेतद्वामः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यये ह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नोति
 पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहा-
 म्भिन्नेव ऋतो पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षिता-
 र्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमा-
 धत्त मस्याटयत । किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणैह पुष्करस्रजं
 पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ ।
 अश्विनौकुमारो पुष्करस्रजौ पद्ममालिनी देवानां भिषजौ ।
 तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विनाम्यकथनेन रोगहीनं
 सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तारसृतं घृतं पर्यः कीलालं
 परिस्मृतम् । स्वधा स्थ त् पर्यत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४, १, १८] ऊर्जमित्यपी निविशतीति । अष्टे-
वत्या धिराट् । हे आपः ! त्वयं अथास्य पितरक्षत्रिःस्वरूपा
भवथ । अतो मे पितॄं स्तर्पयत । कथञ्चता आपः । परि-
सृतं वहन्तीः पुष्येभ्यो निःसृतं सारं यजन्त्यः । तच्च सारं
त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् ।
तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसा प्रसिद्धे ।
तच्च त्रिविधमपि कीदृशमसृतं सर्वरीगविनाशकं सत्यनाशकं
च । नास्ति सृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलानम् । कील
बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमन्लति वारयतीति कीला-
नम् । अन्नं वारणपर्याख्योरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्वबन्धनि-
वर्त्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहन्नादपां पितृस्तर्प-
कात्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोज्ञे ।

इक्षप्रोक्षादिपित्रान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

सुमिधाग्निं दुवस्यत घृतेर्वाधयताति-
थिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन दशपौर्णमासिष्टिनिषया मन्त्रा उक्ताः ।
अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [३५०
८] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम् । आग्नेय्यस्यतस्त्रा
गायत्रयः । तत्र कात्यायनः [४, ७, १] असावास्यायामगन्धा-
धेयमित्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मोदनपाकपर्यन्तानि
कार्याण्युक्त्वा पञ्चादिदमाह । [४, ८, ४, ५] तं चातुष्याज्यं

पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्त्रिस्रः
समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति
आस्यर्थः । चतुर्भिर्ऋत्विभिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बह्वि-
रुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तस्र-
र्षिषापूर्व्यं तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिस्रभिर्ऋ-
त्विग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं
समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परि-
चरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वङ्गिर्यथा काष्ठरूपया सा
समित्तया । घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहृतिसम्बन्धिभिरतिथि-
मातिथ्यकर्मणा पूजनौघमग्निं बाधयत प्रज्वालयत अस्मिन्
प्रज्वन्तिरेऽग्ना हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन
सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तन-
वादेशः ॥ १ ॥

सुसमिद्वाय शोचिषे घृतं तोत्रं जुहो-
तन । अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत ।
जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमवहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति
[पा० ७, १, ४५] तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भू-
तायाग्नये । सुसमिद्वाय शोभनतया सम्यग्दीप्तया । अत एव
शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति
वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रदानाय वा । किम्भूतं
घृतं तोत्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । अहणोद्वासनाधि-
श्रयणाविद्ययादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्धि^१रङ्गिरो वृत्ति^२न वर्धयामसि ।
 बृहच्छो^३आ यविष्ठ ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः ! अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्याप्तीति
 अङ्गिराः । रस्यत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवञ्जने ।
 अङ्गिरा उ अङ्गिरिति श्रुतिः [१, ४, १, २५] । तं य सप्त-
 गुणस्यथाविधं त्वा त्वां समिद्धिर्गन्तमस्वत्सिकाष्टैर्धृतं संस्त-
 ताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृत्तं कुर्मः । इदन्तो
 मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारश्चान्दसः । हे यविष्ठ यव-
 तम ! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधान्ने-
 ष्टत् मष्टत् प्रवृत्तं यथा तथा शोचो दीप्यस्व । इषोऽत-
 सिङ्ग इति [पा० ६, २, १३५] संहितायां दीर्घः । अति
 शयेन युवा यविष्ठ । इष्टानि परी स्थूलदूरभुवेत्यादिना [पा०
 ६, ४, १५६] वादिसोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः ।
 स्वार्षं तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

उप^१ त्वाम्ने हविष्य^२तीर्षु^३ताची^४यसु^५ ह्येत ॥
 जुषस्व^६ समिधो^७ मम ॥ ४ ॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति उपतीति । हे अग्ने ! हवि-
 ष्यतीर्षुविष्यत्यः हविर्युक्त्वा घृताचीः घृताची घृताक्ता एताः
 समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे ह्येत प्रेषा-
 वन् ! ह्येतः आचक इति काम्तिवर्त्मसु पाठेत्त्वात् [मिष्ट०
 २, ६, १०] । तथाविध हे अग्ने ! मम मदीयाः समिधः स्व
 जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतोरङ्गीकुर्वित्वर्थः । इन्दसि परिऽपि
 व्यवहितार्थेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्ध्ववहितत्वम् । हविषतीरित्यादौ वा इन्द्र-
सीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः । द्यौरिव भूम्या पृथिवीव
वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिव देवयजनि पृष्टेऽग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४, ८, १] दाहभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्विति । [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति
चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषासूतकरः प्रकर्षेति
पञ्च सम्भारान्स्मर्याद्य स्तोत्रनोक्त्विग्वितायां शृङ्गायां भूमौ तान्
सम्भारानवस्थाप्य तेषु शृष्ककाटैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति
पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात् । इदमहवनीयाधानम् । एव-
मष्टाक्षरत्वाद्गनेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः
प्रजापतिसुखादत्यन्तत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एतेष्वधान-
मन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया ।
स्वः इति तृतीया । एतास्त्रिस्त्रि व्याहृतयः पृथिव्यादिभोक्-
त्रयमामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य
सृष्टत्वात् । अत एवाभिः स्थापयन् तैः कत्रयमनेन स्मरेत् ।
एतासां व्याहृतीनां मन्त्रिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वः शब्देन
ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे महशगा भूया-
सुरिति पार्थयत्रग्नीनादभ्यादित्यर्थः ॥ का० [४, ८, १७]
इभपूर्वाधिं गृह्णात्वा द्यौरिव भूम्नेत्वादेति । देवा इज्यास्ते
यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तस्याधिं तं पृथिवि । तस्यास्ते
तव पृष्टं देवयजनयोग्यायास्तोत्राणि । अन्नादमन्त्रस्य हतस्या
क्षारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमन्त्रं व्यापयामि । तिस्र्यर्थः

मन्त्राद्याय । अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्मै चाद्यस्यान्नस्यात्तं योग्य-
स्यान्नस्य सिद्धयर्थम् । आहिनाग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा०
२, २, ३७] । यद्दानस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्नि
माधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा
तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं पुत्रपञ्चादिभि-
र्बहुभूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो
वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-
भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयामम् ।
यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किञ्च भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्त्त-
मानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहु-
त्वेन युक्ता । किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा
पृथिवी सर्वप्राणेश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्व-
बस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव ऋषिद्विधि-
वाक्ये अग्नये पावकायेत्यान्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १८] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्परा
ज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति । आयं गौरित्यादीनां तिमृ-
णाञ्च सार्पराज्ञीति नामधेयम् । सर्पराज्ञी कद्रूः पृथि-
व्यभिमानी । तथा दृष्टत्वात् तामिच्छन्तिराह्वनीयमुपति-
ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्तुचः ।
अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्र-
मीत् सर्वत आह्वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः
क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किञ्च भूतोऽग्निः । गच्छतीति
गौः । यन्ननिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । गमेर्डी-

प्रत्ययः [उ० २, ६६] । तथा पृथ्विः चित्तवर्णः । लोहित-
शुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां
दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीयरूपेण
प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन्
पितरञ्च दुलोकमपि असदत् प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः
[निघ० १, ३, १] । दुलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि
श्रूयते ॥ द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्य-
ख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं सुत्वा वायुरूपेण स्तीति ।
अस्याग्ने रोचना रूच दीप्तो दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायुख्या
अन्तश्चरति द्यावापृथिव्यार्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरि-
त्सेऽयं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणा-
दपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं
कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्था लभ्यते सामर्थ्यात्
प्राणापानयोर्भ्रातृविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्ने
जावनहेतोरोष्णस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानी प्रवर्तन्ते ।
तस्मादाग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायुदित्याभ्यां
व्यशक्तिभ्रताभ्यामिदं जगदनुष्टब्धं य एनमुपतिष्ठते तस्य किं
करातात्याह । व्यख्यदिति । महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत् ।
दुलोकं भोगस्थानमनुष्ठाटभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रका-
शयति च । महि मान्वात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं मनोति ददाति
स महिषः । अग्निर्न महिष स इदं जातो महानिति
श्रुतेः । व्यख्यत् निपर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्ति
ख्यातिभ्योऽड् इति [पा० ३, १, ५२] च्चै रड् । आलोपे ।

कन्दसि सुकुङ्कुट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु नक् ।
 अपान इवाक्षरतीव्यपानती क्षिप्ततादपानशब्दाच्छकृत्प्रत्ययः ।
 उगितश्चेति [पा० ४, १, ६] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्भाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीय-
 ते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३२] त्रिंशच्छब्दाद्भाम-
 शब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि
 धामानि जन्मानीति [निरु० ८, २८, २८] । अत्र धाम-
 शब्देन स्थानमुच्यते । अङ्गारावस्य त्रिंशत्सङ्ख्यां धामशब्दे-
 नाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु मङ्गलार्थेषु स्थानेषु या वाक्
 विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते
 अरन्धर्यमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः । म-
 ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतञ्चाह-
 वनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव
 सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या
 वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः
 प्रत्यहं या स्तुतिकल्पना वाक् या च द्युभिः अहोभिः याग-
 पारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिकल्पना वाग्विराजति सा पतङ्गायैव
 धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यङ्गना-
 मसु पठितम् [निघ० १, ८, १] । अहिति निपातो विनिग्रहे ।
 सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागगन्धर्वैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचो-
 ऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगत-
 दिनमेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आत्स्यरहि-
 तानां यजमानानाममुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मास-
 गतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक्

सुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी ।
तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात्
स्थामात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादा-
हवनीयस्थानं गच्छतीग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः
पूर्वीक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वाह्नेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं
वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत
इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं
द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्द्योतनं
दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्यो-
तिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योति-
र्वर्चः स्वाहा । सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उप-
प्रयम्न [ख० ११] इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापति-
ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोभिधीयतेऽनुक्रमणी-
कारैस्त्रय इवप्यृषी । यथाग्निर्वर्चो हे तच्चापश्यत्परां जीव-
लक्षैलक्विरिति [अनु० १, ११] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः
आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे
एकपदे गायत्र्यौ तच्चा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां चेलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथः का०
[४, १४, १४] प्रदीप्तमभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या
समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिषमिति

[अध्या० ३, २, १] कायवगात्वात्तन्मन्त्रेण सभिःप्रतिपा-
 मन्त्राथेस्तु । याऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्देव्यमानज्योति-
 स्वरूपम् । यज्ञेः दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य
 ज्योतिषश्च कदाचिदप्यभियोगादेःकत्वं न प्रतिपादनम् । स्वाहा
 ज्योतीरूपाग्निने इतिः प्रदत्तम् । अयं सायंकाभौमोऽग्नि-
 होत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्र्षोतिः सूर्यः स्वाहेति प्रात-
 र्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यमन्त्रे तैजो
 रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्र्षोतिरिति मन्त्रो युक्तः ।
 उदयकालेष्वग्निमन्त्रे ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्
 प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्नितादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात्त्रां ददृशे । उभे हि तेजस्ये सम्प-
 येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरन्तु समारोहति । तस्माद्भूम एवा-
 ग्नेर्दिवा ददृशे इति तित्तिरिभूतः । का० [४, १४, १५]
 अग्निर्वर्च इति ब्रह्मार्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु
 अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्नि-
 र्वर्चाऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चाऽनन्यभूतम् । तस्मै
 सुहुतमस्तु । एतं सूर्यो वर्च प्रति ॥ का० [४, १५, ११]
 ज्योतिः सूर्यं इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः
 सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स
 ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

सजूदेवेः सवित्रा सजू रात्रेन्द्रवत्या ।
 जुषाणो अग्निर्वन्तु स्वाहा ॥ सजूदेवेन सवित्रा
 सजुरु प्रसिन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा
 ॥ १० ॥

का० । ४. १४. ८ । सञ्जुरिति वेति । जुहोतीत्यनु-
 वर्तते । पूर्वनिष्पत्तेः सञ्जु सञ्जुरित्यादिमन्त्रद्वयं विनाशित-
 तम् । सञ्जुद्वयम् । अग्निं । अश्वदायं कर्म प्राप्तात् ।
 यद्वा धितु आहुतिं भक्षयत् । की मज्जनकाम्बसमन्वाद्येन
 श्चिति धाताः । [भा० २४. ३०] प्रयोगः । किञ्चुतोऽग्निः
 सतिवा देवेन प्रेरकेण परमश्वरेण सञ्जु सञ्जुः । ज्ञुषी प्रीति
 वेवनयोः । ज्ञापणं ज्ञुः समाना ज्ञुः प्रीतिर्यज्ञाधी सञ्जुः ।
 तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनापितया रात्रिदेवतया सञ्जुः
 समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽश्वासु प्रीतियुक्तः । य उक्त-
 गुणवान्निर्देवस्तस्मै स्वाहा ज्ञयमानमिदं दृश्यं दत्तम् । प्रातः
 सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रादयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः ।
 पूर्वार्धं रात्रिदेवतायाः स्यात्तं उपादेयता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्ता^१ अश्वरं मन्त्रं^१ वोचैमान्ये^१ ।

अरिं अस्मि च^१ शृण्वते ॥ ११ ॥

का० । ४. १२. १ ३ । भायमाहुत्यात् कृतायां यजमा-
 नोऽन्वा उपतिष्ठते वाक्प्रमाणेन वा तिस्रस्तिरुपप्रयन्ती [११]
 ऽश्व प्रदां [१६] परि ते [१६] शिवावसविति [१८]
 चेति । आहुवनोपगार्हपत्यावन्तो उपप्रयन्ता अश्वरमित्या-
 रभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये
 हे चाम्नेय्यौ गायत्र्यो क्रमिष्य गीतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥
 आहुवनोपस्थानमन्वा आदी । वयमनुभातारोऽग्नेयेऽन्वार्यं
 मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचैम उच्याम । किञ्चुता
 वयम् । अश्वरं यज्ञसुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किञ्चुताया-
 म्नेयं अरिं दूरे अस्मि अस्माकं समपि इ ते श्रेयः शृण्वते दूरे
 समपि आस्मदायं वाक्यं श्रोतुमुच्यते ॥ वोचैमेति बल्ले-

रागौर्लिङि परस्मैपदोत्तमवहुवचने परे निड्यागिष्यङ्ङिति
 [पा० ३, १, ८६] अङ् । वासुट् अतो येथः । पा० ७, २,
 ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयर्थानि । पा०
 ३, ४, ११७] सार्वधातुश्रुत्वात्तुङः सन्नापोऽनन्वस्येति । पा०
 ७, २, ७८] सन्नापः । यन्नापः । वावरा । अस्मि सुपां
 सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] शिञ्चादृश आसः ॥ ११ ॥

अग्निर्भूर्धा दिवः ककुषतिः पृथिव्या
 अयम् । अपां रीतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रीतांसि जिन्वति द्युल्लोकाद् वृष्टिरूपेण
 पतन्तीनामपां रीतांसि साराणि ब्राह्मिणवादिरूपेण परिण-
 तानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रतिकर्मा प्रीणयति वर्धयती-
 त्यर्थः । यद्वा अपां रीतांसि कारणानि जिन्वति पुष्पाति ।
 आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती
 उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । किञ्चूतोऽग्निः । दिवां भूर्धा
 द्युल्लोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते
 तथायमग्निरहनि स्वर्तजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण
 द्युल्लोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दो गोपृ-
 ष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वापरिस्थत्वात्ककुत्स-
 दृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १८] ।
 तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा
 पृथिव्याः पतिः पालकः । वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुप-
 कारकत्वात् ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
 सः सह मादयध्वै । उभा दाताराविषाण्

रयोणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीत्रिष्टुप् हृणन् । इन्द्रशब्देनात्रा-
हवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्यं युक्तत्वात् । अग्नि-
शब्देन गार्हपत्यं अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः ।
स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी । वां युवामुभा आहुवध्वै
आह्वातु अन्वामीति शेषः । ह्वयतेऽमुमर्थे कष्यै प्रत्ययः ।
किञ्च राधसः धनाद्धविर्लक्षणात् सङ्ग मादयध्वै युगपदेकक-
र्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः ।
मदीहर्षे मद लप्तात्रिति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्वै प्रत्ययः ।
गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयोणां धनानां दातारौ
अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्व-
यामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षणु
दाने अस्य धातोरुत्तियुतीति [पा० ३, ३, ६७] त्तिन्नन्तो
निपातः । हुवे बहुलं कन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्वयतेः
अपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते यानि ऋत्वियो यतो जातो अरो-
चयाः । तं जानन्नग्नु आरोहाथा नो वर्धया-
रयिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवो देववातदृष्टा । हे
अग्ने आहवनीय ! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्ति-
स्थानम् । किञ्चूतः ऋत्विगः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतु-
रुच्यते । ऋतुः प्राप्ताऽस्येति ऋत्वियः । कन्दमि घञिति
[पा० ५, १, १०६] ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घञ् । तस्य
इयादेशः । साद्यंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनि । यतो

यस्मादृतुकालोपेताहार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचयाः कर्म-
काले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने ! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजन
कमवगच्छन् आरोह । पुनरुद्धरणाय कर्मास्ते प्रविश ।
अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय समृद्धं
कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] मंहि-
तायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्धाता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरु-
चूर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षरास्त्वारः पादा जगत्याः ।
द्वितीयोऽत्र व्यूहैर्नैकादशः चतुर्थो व्यूहैर्न द्वादशकस्ते नैकाना
जगती । अथमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः
सन् धातुभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहिताऽभूत् ।
बहुलं कन्दस्यमाज्योऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । दक्षि
णाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् । किञ्चूतः । होता देवानामाह्वाता ।
यन्किष्ठः-अतिशयेन यष्टा । अतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठनि
परे [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेय स्विति [पा० ६, ४, १५४]
लचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः
सुत्यः । अप्रवानो भृगवो विशेविशे यमाहवर्नयं वनेषु निरुरुचुः ।
अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रगच्छाऽपत्यना-
मसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्-
पन्ना सुनयः । यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च
सुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यज-
मानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु यामा-
हृद्विर्यजनाख्येस्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म ।

किञ्चूतं यम् । चित्तं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्वर्यकारि-
णम् । अतएव विश्वं विभुं विसुत्वशक्तियुतं यगादेशः ॥१५॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्वयः ।

पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्रयस्त्वारुदृष्टां गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः प्रत्नां
चिरन्तनकालाभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्वा । अह्वयः नास्ति
ह्रीर्गेषामीष्टगा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं
पयो ददुह्रे दुदुह्रिरे । दुह्रिलिष्टि इरयो रे इति [पा० ६,
४, ७६] रेआदेशे रूपम् । ऋष गतौ । अर्षति दोहून-
स्थानं गच्छति ऋषिर्गोः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायं-
दाहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्नमानं पयो भूमौ पतिष्य-
ताति शङ्का दोहूर्णा लज्जा भवति । मत्नामग्निदीप्तौ
स्फुटशङ्कानुदयालज्जाभावादह्वयो दोग्धारः । किञ्चूता-
मृषिं सहस्रसाम् । पांऽन्तकर्मणि । सहस्रसङ्ख्याकानि
कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सह-
स्रमाताम् । स्यनेः क्तिप् । तदास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । गाम्य-
क्त्याग्निहोत्राद्यङ्गे अयते [२, २, ४. १५] तामु हाग्नि-
रभिदध्वौ मिथुन्येऽनया स्यामिति तां मखभूव तस्यां रेतः
प्राप्तिश्चतुर्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति ।
अह्वयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्वयः अलज्जा
दज्जनाः प्रगस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अह्वये
गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपज्ञां द्युतं दीप्तिं शुक्रं
शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं ददुह्रे दहन्ति चरन्ति ।
अग्निना शुक्ररूपेण मित्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण चर-
न्तात्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं

सृजति महस्रमाप्तम् । चातुर्भाष्यप्रमाणानां मन्थनारम् ।
 पुंस्त्वमाषम् । जनमनश्चनक्रमगमा निर्दिष्टिः [पा० २, २, ६७]
 धिट्प्रत्यये विडुनोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० २, ४, ४१]
 वेर्लोपि [पा० ६, १, ३७] सप्तम्यमा इति रूपम् । तथा
 ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वचमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपदर्शयति । सा
 हैनानुदीक्ष्य द्विसृकारित्युपक्रम्य ते देवा विदापङ्कस्य मास्रो
 द्विसृकार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्द्विद्वारो दृष्ट इति प्रत्य-
 पादि । यद्वा महस्रमासृषिमिति विभक्तिनिर्द्देशचनञ्प्रत्ययेन
 अङ्गय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । सिद्धता अङ्गयः महस्रमाः
 ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

त॒नू॒पा अ॑ग्ने॒ऽसि त॒न्वं मे॑ पा॒हि । आ॒यु॒-
 दा॑ अ॒ग्ने॒ऽस्यायु॑र्म॒ देहि॑ । व॒र्चो॒दा अ॑ग्ने॒ऽसि
 व॒र्चो॑ मे॒ देहि॑ । अ॒ग्ने॒ यन्म॑ त॒न्वा ऊ॒नं तन्म॑
 आ॒पृ॒ण ॥ १७ ॥

अथ यजुषि चत्वार्यग्निदेवत्वानि । हे अग्ने ! त्वं
 स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रशरीराणां पाल-
 कोऽसि । तन्नू पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नी
 सत्यन्ने जीर्णो शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि
 पालय । तन्वम् वा कन्दर्भाव्यसि [पा० ६, १, १०६, १०७]
 पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्यङ्गम् । हे अग्ने ! त्वमायुर्दा
 असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे मन्नायुर्देहि । अण-
 मृत्युपरिहारिण । यावत्कालं वपुष्युदराग्ने रीणारमुपलभ्यते
 तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने ! त्वं वर्चोदा
 असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानु-

ष्ठानप्रगुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वां-
स्तपमाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणांभवति । किञ्च हे अग्ने !
मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टि-
पाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वा शत॑हिमा॑ द्युमन्त॑ समि-
धीमहि॑ । वय॑स्वन्तो वय॑स्कृत॑ सह॑स्वन्तः सह॑-
स्कृत॑म् । अग्ने॑ सप॒त्नद॑म्भ॒नम॑द॒व्वासो॑ अदा॑-
भ्यम् । चित्रा॑वसो स्व॒स्ति ते॑ प्रा॒रम॑शीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टा-
चरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने !
शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संव-
त्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तार्येण वयं दीपयामः । किम्भूता
वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दोष्यमानाः तथा वय-
स्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः ।
सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७]
अदव्वासः अदव्वाः अनुपहिंसिताः केनापि । दम्भोतिहिंसा-
कर्मा । आज्ञमेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक् किम्भूतं
त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वय-
स्कृतम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतम् । सप-
त्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि
हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो ! रात्रिदेवत्यं यजुर्ऋषि-
दृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीय॑संगृह्येव चित्राणि वस-
तीति [२, ३, ४, २२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि
विविधानि चन्द्रनक्षत्राभ्यङ्काररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ

सा चित्रावसुः । छे चित्रावसो रात्रिः । स्वस्ति ज्ञेयं यथा तथा
ते तत्र पारं समाभिरागम्य व्याप्रयन्ति । अथ तेऽग्निं कृत्वा
संति [या० २, ४, ०३] शपो जृक्वि विदुः कामे भवन्ते
रूपम् । यथा ज्ञेयं समुत्पु सप्तम् चोरा गृह्यं प्रविशन्ति
तद्दत्तं देवयजने रश्नामि प्रविशन्तानि शङ्कया तन्निधारणाय
रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चमागथाः समृषी-
णास्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना समहसायुषा
सं वर्चसा सं प्रजया सः रायस्योषेण संमिषीय
॥ १९ ॥

का० [४. १२. ४] सं त्वमित्यगविश्येति ॥ सप्तप्रयत्न
इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैकत्यादमत्र अपविश्येति
विशेषः । छे अग्ने ! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तत्रसा समगथाः
रात्रौ सङ्गतोऽसि । तद्यदस्तं प्रज्ञादित्य आह्वयन्तः प्रवि-
शति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । ऋषाणां मन्त्राणां
स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । वहवो मन्त्रा अग्निं स्तवन्ति ।
तद्यदपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । प्रियेण
धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आह्वयतो वा अस्य
प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । यथा त्वमेतेस्त्रिभिः
सङ्गतः । एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपश्यत्युदोपरहितेन
संमिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्वैश्रय्यादि-
प्रयुक्ततेजसा संमिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संमि-
षीय । तथा रायस्योषेण धनस्य पुष्ट्या संमिषीय । आह्व-
रादौनि मम सन्वित्वर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यच्छी-

त्यादिना [पा० १, ३, २८] तद्ध्रस्वमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [१, २, १३] सिचः किञ्चोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपे रूपम् ॥ विमषोय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सीयुटि कृते कान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ८८] रूपम् ॥ १८ ॥

अन्ध॒ स्यान्धो॑ वो भक्षी॒य॒ मह॑ स्थ॒ महो॑
वो भक्षी॒योर्ज॑ स्थोर्ज॑ वो भक्षी॒य॒ गाय॑स्पोष॑ स्थ
गाय॑स्पोष॑ वो भक्षी॒य ॥ २० ॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थेति । अन्ध स्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्वेदेन गां गच्छति । गोर्देवता । हे गावः ! यूयमन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वापचारः । अतो भवत्प्रसादाद्गो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षाय सेवेय । भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं मह स्थ पूज्यरूपाः स्थ । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षाय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्पष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि । यथा गोर्वे प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मम् तस्या आतन्ननं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदग्धम् । शृतमुणं तत् । शरो दग्धमण्डः । मग्नु दधिरसः । आतन्ननं दधिपिशडः । आमिक्षा स्फुटितं दग्धम् ।

वाजिनगामिचाजलमिति श्रुत्यग्रैः ॥ एतद्गरीर्यत्पा यूयं
 स्थ । अतो वो मद्गो धीर्यमहं सेवेवेत्यर्थः ॥ तथा यूय-
 मूर्जं स्थ वनरूपाः स्थ गीर्क्षीरादिर्वलहेतुत्वात् वनरूपत्वोप-
 चारः । ऊर्जं वनप्राणनयाः । वा यस्माकं प्रमादाद्गर्जं
 भक्षीय वनं सेवेय ॥ तथा रायस्पापं स्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ ।
 ११११ हि क्षाराद्यादिविक्रयेण धनं पण्यन्ति । अतो धन-
 पुष्टित्वोपचारः । वो यस्माकं प्रमादाद्ग्रायस्पापं धनपुष्टिं
 भक्षीय सेवेय । अन्यं स्थेत्यादौ स्वर्परं गराति [पा० क० ८,
 ३, ३६, वा १] विसगलापः ॥ २० ॥

रेवती रमध्वं मस्मिन्वो नो वस्मिन् गोष्ठे ऽस्मि-
 ल्लोके ऽस्मिन् क्षये । इहैव स्त मापगात ॥२१॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः ! धनहेतुत्वेन धन-
 वत्त्वं गवाम् । रथिविद्यते यामां ता रेवत्यः । रथिगब्दात्
 मतुप् । रथैर्मतो ब्रह्मलमिति [पा० क० ६, १, ३७ वा० ४]
 रथैर्मतो परे सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति [पा० ६, १, १०८]
 पररूपमाद् गुणः [पा० ६, १, ८७] । पगत्रा वै रेवन्त इति
 श्रुतेः [२, ३, ४, २६] । हे रेवत्यः ! अस्मिन्वो नो दृश्यमा-
 नेऽग्निहातृहविर्दाहजस्थानि यूयं रमध्वं क्रीडत दोहमादूर्ध्व-
 मस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठगब्देन
 गृहाद्विद्विद्यम्भेण सञ्चारप्रदेग । सर्वदास्मिन् लोके लोक-
 दर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यज-
 मानगृहे रमध्वम् । तयो निवामि [पा० ६, १, २०१] इत्याद्य-
 दात्तः । क्षयगब्दो निवामवाची । किञ्च । इहैव स्त यजमान-
 गृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत । इणा गा
 लुडोति [पा० २, ४, ४५] एतेर्लुडि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

स॒ं॒हि॒ता॒सि॑ वि॒श्व॒रूप्य॑र्जा मा॒वि॒श गौ॒प॒त्ये॒न । उप॑ त्वा॒ग्ने दि॒वे॒ दि॒वे दो॒षा॒वस्त॒र्धिया॑
व॒यम् । न॒मो॑ भ॒रन्त॑ ए॒मसि॑ ॥ २२ ॥

का० [४, १२, ६] स॒ं॒हि॒ते॒त्या॒न॒भ॒त इति॑ । गामित्य-
नुवर्त्तते । हे गोः ! त्वं संहितासि चीराच्यरूपहविर्दानाय
यज्ञकर्मभिः संयुतासि । किम्भूता विश्वरूपी विश्वं रूपं
यस्याः सा । शुक्लकृणादिबहु रूपैर्युक्ता । सा त्वसूर्जा चीरादि-
रसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश ।
त्वत्प्रमादान्मम बहुविधा रसो बहुविधं गोस्वामित्वञ्च सम्पद्य-
तामित्यर्थः । का० [४, १२, ७] गार्हपत्यं गत्वापतिष्ठत
उप त्वेतीति । उप त्वा । तिस्रा गार्हपत्यं चार्ग्यो मधुच्छन्दा-
दृष्टाः । हे दोषावस्तः ! हे अग्ने ! दोषा राक्षिस्तस्यामपि
वसति अजस्रं धार्यमाणत्वान्नापभास्यतीति दोषावस्ता ।
यद्वा अग्ने हे देवाः ! इत्युपक्रम्य तैः संरुध्य रात्रिं प्रवि-
देशतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह ।
हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य ! दिवे दिवे प्रतिदिनं
वयं यजमानाः त्वा त्वासुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः ।
इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया अद्यायुक्तया बुद्ध्या
नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, २१] । अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २२ ॥

राज॑न्तम॒ध्व॒राणां॑ गो॒शामृ॑तस्य॒ दी॒दिवि॑म् ।
व॒ध॑मान॒स्त्रे॒ दध्मि॑ ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्त्तते । वयमीदृशमग्निमुपैसः । कीदृशं
राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं

यज्ञानां गोमारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं
 दापयितारम् । अग्निममोपि व्रतं गृह्णीत्वा सत्यं वदतीत्या-
 शयः । स्वे दमे अस्मदीये गृह्णे वर्धमानं चातुर्मास्यमोमपखा-
 दिभिरभिवृद्धिं गच्छन्सम् । दाम्यन्ति गृहस्था यवति दमो
 गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाधुलकात् । लिङ्गज्ञायात् द्वित्वम् ।
 तुजादीनां दीर्घाभ्यामस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यामदीर्घः ।
 देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सृ॒पाय॒नो भ॑व ।

सच॑स्त्रा नः स्व॒स्तये॑ ॥ २४ ॥

हे अग्ने ! गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं
 सृपायनो भव । सुखेनोपेतुं शक्यः सृपायनः । सुदूषप्राप्तं
 शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सू॒नवे॑ पित॑व यथा पुत्राय पिता
 भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये
 क्षेमाय सचस्त्रामेन कर्मणा समवेतो भव । पच समवाये इति
 धातुः [धा० ११, ६, २३, २५] यद्वा सचस्त्र सेवस्त्र । पच सेवने
 [धा० ६, २,] ॥ २४ ॥

अग्ने॑ त्वं नो अ॒न्तम॑ उ॒त चा॒ता शि॒वे
 भ॑वा वरू॒य्यः॑ । वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्च॒वा अ॒च्छा
 न॑न्ति द्यु॒मत्त॑मं र॒थिं दाः॑ ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् ।
 बभ्रुवदिदृष्टाः । हे अग्ने ! गार्हपत्य ! त्वं नोऽस्माकमन्तमः
 अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतौ भजन
 शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम्
 अन्तमः अम्बुदात्तम् । यद्वाऽन्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा-